

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορική και
Κοινωνική Ανθρωπολογία

Μεταπτυχιακή εργασία:

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ: Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΡΟΜΑ ΣΤΟ
ΠΑΝΗΓΥΡΙ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΗ ΣΤΟ ΜΑΝΤΑΜΑΔΟ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

Χαρατσιάρη Μαριάνθη

Επιβλέπων καθηγητής: Πανόπουλος Παναγιώτης

Μυτιλήνη 2018

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	7
1. Θεωρητικές προσεγγίσεις και παραδείγματα	7
2.1 Ανθρωπολογικές θεωρίες για το προσκύνημα	7
2.2 Μετασηματισμοί: τρεις εθνογραφικές προσεγγίσεις	10
Ο «χορός» στην Όλυμπο της Καρπάθου	12
Πολιτισμική αποπλαισίωση στο Φιλώτι της Νάξου.....	13
Πολιτισμικές διαφορές και διεκδικήσεις στο Ακρινό Μακεδονίας.....	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	17
2. Μεθοδολογία.....	17
2.1 Εννοιολογικά εργαλεία και προβληματισμοί.....	17
2.2 Μια αυτοβιογραφική ερμηνευτική προσέγγιση	18
2.3 Ερευνητικό πεδίο: κοινωνικό οικονομικό πολιτικό πλαίσιο.....	21
Η μονή του Ταξιάρχη στον Μανταμάδο	23
Ταξιάρχης: ένας άγιος που δεν υπάρχει;.....	25
Μνήμες: το πανηγύρι τότε.....	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	31
3.1 Πρακτικές επιτέλεσης.....	31
Ημέρα πρώτη: Σάββατο.....	32
Ημέρα δεύτερη: Κυριακή.....	35
Ημέρα τρίτη: Δευτέρα	37
Ημέρα τέταρτη: Τρίτη.....	38
3.2 Τι γίνεται στο χωριό	38
3.3 Η γιορτή του αγίου στις 8 Νοέμβρη.....	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.....	40
4.1 Το προσκύνημα στο ναό του Ταξιάρχη	40
4.2 Οι προσκυνητές.....	41
Οι ντόπιοι.....	42
Οι προσκυνητές από άλλα μέρη της Ελλάδας.....	43
Οι Τούρκοι.....	44
Οι Ρομά.....	45
Ρομά και θρησκεία.....	45
Οι Ρομά και το προσκύνημα του Ταξιάρχη.....	47
Ο αποκλεισμός των Ρομά από τον εκκλησιαστικό χώρο.....	50
4.3 Οι περιπατητές.....	51

4.4 Τα τάματα και τα θαύματα.....	54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.....	58
5.1 Πρακτικές ανάδειξης του προσκυνηματικού τόπου	58
5.2 Η αποστασιοποίηση του χωριού.....	60
Συμπεράσματα, επίλογος.....	63
Βιβλιογραφία.....	66
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - Φωτογραφίες	70

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αρχική υπόθεση εργασίας της παρούσας μελέτης ήταν να διερευνηθεί διαχρονικά το πανηγύρι του Ταξιάρχη στον Μανταμάδο της Λέσβου, να καταγραφούν οι πρακτικές επιτέλεσης τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα και να ερευνηθεί αν η συμμετοχή των Ρομά έχει συμβάλει στον πολιτισμικό μετασχηματισμό του, που διαπιστώνεται τα τελευταία χρόνια.

Αφορμή για τη μελέτη αυτή αποτέλεσε μία συζήτηση σχετικά με τη παρουσία χιλιάδων Ρομά στο συγκεκριμένο πανηγύρι. Η συζήτηση είχε σαν θέμα της την αλλοίωση, την υποβάθμιση και την οικειοποίηση του πανηγυριού από την συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Το ζήτημα του πολιτισμικού μετασχηματισμού το είχα μελετήσει όντας μεταπτυχιακή φοιτήτρια της Κοινωνικής και Ιστορικής Ανθρωπολογίας. Η ανθρωπολογική διερεύνηση αυτού του πανηγυριού λοιπόν και ο τυχόν μετασχηματισμός του λόγω της δράσης μιας κοινωνικής ομάδας, ήταν για μένα αν μη τι άλλο, πρόκληση για επιτόπια έρευνα.

Προσωπική εμπειρία για την επιτέλεση του πανηγυριού σήμερα δεν είχα, παρότι ο τόπος διαμονής μου από τον Μανταμάδο απέχει μόλις λίγα χιλιόμετρα. Άλλωστε εδώ και πολλά χρόνια η σχέση μου με προσκυνηματικές τελετουργικές πρακτικές και με τη θρησκεία γενικότερα, είναι πολύ περιορισμένη. Ωστόσο, είχα παλαιότερη εμπειρία από το πανηγύρι τόσο ως προσκυνήτρια, όσο και ως γλεντίστρια στα καφενεία του χωριού. Ενώ δηλαδή γνώριζα τους παλαιότερους τρόπους επιτέλεσης του πανηγυριού, δεν είχα παρά μόνο ακούσματα για τον τρόπο διεξαγωγής του σήμερα.

Αυτή την παλαιότερη εμπειρία ανακάλεσα στη μνήμη μου και την αντιπαρέβαλα όπως έκαναν και οι ντόπιοι πληροφορητές μου με τα σημερινά δεδομένα. Το μεγάλο χρονικό κενό που μεσολάβησε, ίσως τελικά να βοήθησε στον εντοπισμό της αλλαγής της δομής του πανηγυριού και στον μετασχηματισμό του. Αυτό στην ουσία σήμαινε ότι η αρχική υπόθεση εργασίας έπρεπε να τροποποιηθεί ώστε να συμπεριλάβει τα νέα δεδομένα που προέκυψαν. Αναμφισβήτητα η συμμετοχή των Ρομά ήταν πολύ μεγάλη, όμως τελικά αυτή δεν ήταν η μοναδική αλλαγή ούτε κατά την άποψή μου η πιο εντυπωσιακή σε σχέση με τα όσα είχα διαφυλάξει στη μνήμη μου. Από τα

στοιχεία που προέκυψαν κατά την διάρκεια της επιτόπιας έρευνας αλλά και από τις προφορικές μαρτυρίες των ντόπιων και των ξένων προσκυνητών, συμπεριλαμβανομένων και των Ρομά, ο πολιτισμικός μετασχηματισμός του πανηγυριού δεν προκύπτει τελικά από τη συμμετοχή της συγκεκριμένης ομάδας, όπως θα φανεί στα επόμενα κεφάλαια.

Το πρώτο κεφάλαιο εστιάζει στις θεωρητικές βάσεις του προσκυνήματος από την σκοπιά της ανθρωπολογίας. Διευκρινίζονται οι όροι *μεθωριακότητα*, *μέθεξη* και ο *αντιδομικός* και ταυτόχρονα *κοσμικός* χαρακτήρας του προσκυνηματικού φαινομένου. Ακολουθεί η παρουσίαση τριών εθνογραφιών που αφορούν στην ελληνική περίπτωση και έχουν ως αντικείμενο μελέτης τους πολιτισμικούς μετασχηματισμούς που οφείλονται στους στρατηγικούς χειρισμούς της ανθρώπινης δράσης. Η παρούσα εργασία άντλησε πολλά στοιχεία από την ανάγνωση τους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται αναφορά στην μεθοδολογία, στα εννοιολογικά εργαλεία καθώς και στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις της παρούσας μελέτης. Περιγράφονται οι προβληματισμοί που αφορούν την προσέγγιση των πληροφορητών κατά την διαδικασία των συνεντεύξεων και παρουσιάζεται η ταυτότητα του τόπου, τόσο του χωριού όσο και της εκκλησίας του Ταξιάρχη. Στη συνέχεια η συζήτηση μετατίθεται στην έννοια της *μνήμης* ως μηχανισμού μέσω του οποίου τα υποκείμενα αναπτύσσουν την εντόπια πολιτισμική τους ταυτότητα και ανακατασκευάζουν το συλλογικό παρελθόν τους. Επίσης σκόπιμη κρίθηκε, μια μικρή αναφορά στους λόγους για τους οποίους θεωρείται «αιρετικός» ή μη υπαρκτός, ο άγιος που τιμάται στο συγκεκριμένο προσκύνημα.

Στο τρίτο κεφάλαιο καταγράφονται οι πρακτικές επιτέλεσης του μεγάλου προσκυνήματος που λαμβάνει χώρα στο ναό κατά τη διάρκεια του εορτασμού της Άνοιξης. Παράλληλα παρουσιάζονται τα όσα διαδραματίζονται το ίδιο χρονικό διάστημα μέσα στο χωριό. Επίσης, γίνεται αναφορά στα τεκταινόμενα κατά τον δεύτερο εορτασμό του αγίου στις 8 Νοέμβρη.

Στη συνέχεια στο τέταρτο κεφάλαιο το ενδιαφέρον στρέφεται στους προσκυνητές και στους τρόπους έκφρασης της θρησκευτικότητας τους. Επίσης, καταγράφεται ο αποκλεισμός των Ρομά από το χώρο του ναού αλλά και τις πρακτικές

επιτέλεσης του εορτασμού. Γίνεται επίσης αναφορά στα θαύματα και τα τάματα, δύο από τους πιο σημαντικούς λόγους για τους οποίους το συγκεκριμένο προσκύνημα αποτελεί τόπο έλξης για εκατοντάδες προσκυνητές.

Τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο εστιάζει και καταγράφει τους λόγους και τις πρακτικές ανάδειξης του αγίου. Πρακτικές οι οποίες έκαναν ευρύτερα γνωστό το ναό του Ταξιάρχη στον Μανταμάδο ως προσκυνηματικό τόπο. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον στρέφεται στις αντιλήψεις και τη στάση των ντόπιων απέναντι σε αυτές τις πρακτικές καθώς και στους λόγους για τους οποίους δεν υφίσταται πλέον μία βασική επιτέλεση του πανηγυριού που ήταν το γλέντι στα καφενεία του χωριού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1. Θεωρητικές προσεγγίσεις και παραδείγματα

2.1 Ανθρωπολογικές θεωρίες για το προσκύνημα

Οι ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με το προσκύνημα (βλ. Turner 1974, 1978, Dubisch 2000) εκφράζουν την άποψη ότι οι προσκυνηματικοί τόποι συνδέονται παραδοσιακά με έναν άγιο ή ένα αντικείμενο (εικόνες λείψανα) που αφορούν αυτόν τον άγιο. Συχνά το μέρος συνδέεται με την πραγματοποίηση ενός θαύματος ή θαυμάτων (Turner & Turner, 1978) και την προσδοκία των πιστών ότι ένα θαύμα θα συμβεί και στο μέλλον. Για το προσκύνημα η Dubisch αναφέρει ότι: «[...] εξαρτάται (1) από τη σχέση που δημιουργείται μέσα σε μια συγκεκριμένη θρησκευτική παράδοση ανάμεσα σε ορισμένα γεγονότα και / ή ιερές μορφές και σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία και (2) από την αντίληψη ότι ο υλικός κόσμος μπορεί σε τέτοια μέρη να φανερώσει τον αόρατο πνευματικό κόσμο» (2000:53).

Οι Turner και Turner (1978), μιλούν για τις μυητικές διαστάσεις που υπάρχουν στο προσκύνημα, κάτι που τους οδηγεί στο να παραλληλίσουν το φαινόμενο του προσκυνηματος, με τις τελετουργίες της διάβασης. Ο προσκυνητής είναι μούμενος που εισέρχεται σε ένα νέο βαθύτερο επίπεδο ύπαρξης από αυτό που βιώνει μέσα στις νόρμες της καθημερινής του ζωής, την οποία αποχωρίζεται. Ακολουθεί η μεθοριακή περίοδος του ταξιδιού και η επιστροφή στην καθημερινότητα. «Σε αυτό το μεθοριακό περιβάλλον το αντικείμενο της μύησης αποκόπτεται προσωρινά από οικείες του μορφές, παραστάσεις και σύμβολα, καθώς και από αυτά που παίρνει ως δεδομένα στη καθημερινή του ζωή» (Rudwick 1996:149-150). «Το προσκύνημα προσφέρει ένα προσεκτικά δομημένο δρόμο προς έναν μεθοριακό κόσμο όπου το ιδανικό πιστεύεται ότι είναι αληθινό και το 'φθαρμένο' κομμάτι της κοινωνικής ζωής που βιώνουν όσοι συμμετέχουν στο προσκύνημα μπορεί να ανανεωθεί να επαναπροσδιοριστεί και να τεθεί υπό νέες βάσεις» (Turner & Turner, 1974: 30).

Ο Turner (1974) έχει αναφερθεί και στην αυξανόμενη «ιεροποίηση» της πορείας του προσκυνητή. Η πορεία από τον τόπο της κατοικίας προς τον τόπο του προσκυνηματος ιεροποιείται βαθμιαία όλο και περισσότερο, χωρίς όμως να αίρεται

η κοσμική διάσταση της διαδικασίας. Και αυτό γιατί από τη μια απελευθερώνεται από τους περιορισμούς του τοπικού, αλλά από την άλλη συναντά και γνωρίζει άτομα και ομάδες που προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικά συμφραζόμενα. Μέσα από τους δεσμούς που αναπτύσσονται με τους άλλους προσκυνητές φτάνει σε ένα επίπεδο αδελφότητας, εξίσωσης και συντροφικότητας. Όσοι συμμετέχουν στο προσκύνημα τοποθετούνται σε ένα πλαίσιο ισότιμων μεταξύ τους σχέσεων.

Ο Robert Hertz στο πρώτο ανθρωπολογικό εθνογραφικό κείμενο που δημοσιεύτηκε το 1913 και αφορά την μελέτη του προσκυνήματος του αγίου Besse, τεσσάρων κοινοτήτων στην πεδιάδα της Αόστα, παρουσιάζει τρία σημαντικά και αλληλένδετα στοιχεία του προσκυνήματος. Πρώτον, ότι το προσκύνημα παρά την ενοποιητική του λειτουργία μπορεί να κρύβει ή να στηρίζεται σε συγκρουσιακά στοιχεία, αφού και οι τέσσερις κοινότητες βρίσκονται σε ανταγωνισμό μεταξύ τους για τον έλεγχο της τελετουργίας.¹ Δεύτερον, ότι η αμφισβήτηση και η συνεχής διαπραγμάτευση δεν οδηγούν στην αποδιοργάνωση του προσκυνήματος αλλά αντίθετα στην ενίσχυσή του, καθώς οι διαφορετικές εκδοχές της κάθε κοινότητας, άρα η ταυτότητά τους, συγκροτείται μέσα από αυτή την προσκυνηματική συγκρουσιακή διαδικασία και τρίτον, ότι οι διαφορετικές εκδοχές μίας ιστορικής ή άλλης παράδοσης έχουν να κάνουν με την διαχείριση του παρόντος και τις σχέσεις των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων που αντιπροσωπεύουν αυτές τις εκδοχές (Παραδέλλης, 2000: xiii).

Από την άλλη πλευρά θα ήταν αρκετά παραπλανητικό, απλοϊκό ή αποσπασματικό για κάποιον να υποθέσει ότι στο πλαίσιο του προσκυνήματος αναπτύσσονται μόνο φιλικό και συντροφικό δεσμοί. Διατυπώνεται η άποψη ότι ακόμα κι αν το προσκύνημα επιτρέπει την διαμόρφωση αισθημάτων σύμπνοιας και φιλίας, αφήνει παρ' όλα αυτά και αρκετό χώρο για την ανάπτυξη και άλλου τύπου συναισθημάτων, αντίθετων με αυτά που προαναφέρθηκαν. «Αυτά τα συναισθήματα είναι αντίθετα με τη μέθεξη και είναι πιθανό να οδηγούν τα άτομα σε διαίρεση και όχι σε ενότητα» (Bilu 1988: 304).

---

¹ Ένας παρόμοιος ανταγωνισμός, υπάρχει στη Λέσβο ανάμεσα στα χωριά Αγία Παρασκευή, Νάπη, Νέες Κυδωνίες και Πηγή και αφορά τη διοργάνωση του «πανηγυριού του ταύρου» το οποίο είναι αφιερωμένο στη μνήμη του Αγίου Χαραλάμπους.

Παρά την αναμφίβολη συνεισφορά του Turner στην ερμηνεία και κατανόηση του προσκυνήματος ως φαινομένου που θέτει σε μεθοριακό καθεστώς τους συμμετέχοντες και ως αντιδομικού φαινομένου, η ανάλυση του, στην προσπάθειά της να προσφέρει ένα γενικό σχήμα ερμηνείας ικανό να βρει εφαρμογή σε όλα τα προσκυνήματα, θεωρείται πολύ απλουστευμένη. Κι αυτό γιατί η μελέτη και η ερμηνεία του προσκυνήματος δεν πρέπει να περιορίζεται στο θρησκευτικό χαρακτήρα και τις αποχρώσεις του, αλλά οφείλει να λάβει υπ' όψιν της τη πολυμορφικότητά του.

Επίσης η Dubisch, κάνει λόγο για αποιεροποίηση της πορείας του προσκυνητή μετά το προσκύνημα στην εκκλησία. Οι προσκυνητές, μετά την εκπλήρωση του ιερού τους σκοπού ενδεχομένως να νιώθουν ανακούφιση και γαλήνη, απομακρύνονται από τη βαριά ατμόσφαιρα της θρησκευτικής κατάνυξης. Η προηγούμενη ένταση, η αγωνία της εκπλήρωσης του τάματος και η επίτευξή του, τελικά δίνει τη θέση της στη χαλάρωση και στην επαναφορά τους στην κανονικότητα της καθημερινής κοινωνικής ζωής. «Έτσι η οδύνη και ο πόνος αντιπαρατίθενται στην ελπίδα και στην αίσθηση της απελευθέρωσης» (ο.π.: 282).

Παρά το γεγονός ότι στα πλαίσια κάποιων θρησκευτικών παραδόσεων υπάρχουν προσκυνήματα που είναι υποχρεωτικά για όλους, όπως για παράδειγμα στο Ισλάμ (προσκύνημα στη Μέκκα), υπάρχει μεγάλη ελευθερία για κάποιον που έχει κάνει τάμα, σχετικά με τη χρονική στιγμή που θα επιλέξει για να το υλοποιήσει. Το προσκύνημα όπως αναφέρει η Dubisch, είναι ένα «πραγματικό» ταξίδι, αλλά ταυτόχρονα και ένα συμβολικό ή μεταφορικό ταξίδι, στο οποίο λαμβάνει χώρα μια πνευματική ή και κοινωνική αλλαγή (2000: 49).

Στην εποχή μας το προσκύνημα εξακολουθεί να αποτελεί μια ανάγκη για τον άνθρωπο. Ο θρησκευτικός προσκυνηματικός τουρισμός που διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε κατά τις δεκαετίες του 1960-70, διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες: τον προσκυνηματικό, με αποκλειστικό σκοπό το προσκύνημα σε συγκεκριμένο τόπο, τον ειδικό προσκυνηματικό, με κίνητρο ένα συγκεκριμένο γεγονός εκπλήρωση τάματος, πανηγύρι, γιορτή, τέλεση γάμου, βάφτισης και τέλος τον θρησκευτικό τουρισμό πολιτιστικού ενδιαφέροντος, όπου ο προσκυνητής μπορεί παράλληλα να

επισκέπτεται ιστορικούς αρχαιολογικούς χώρους, μουσεία, αξιοθέατα, ή μνημεία που δεν ανήκουν στο θρησκευτικό του δόγμα.

Στα πλαίσια της επιστήμης της ανθρωπολογίας η μελέτη του προσκυνήματος έγινε το αναλυτικό εργαλείο μέσω του οποίου ο ερευνητής θα μπορέσει να σκεφτεί για άλλα ευρύτερα συστήματα εννοιολογήσεων, ταξινομήσεων και κατηγοριοποιήσεων. Για το λόγο αυτό το προσκύνημα πλέον, προσεγγίζεται ως πεδίο έρευνας όχι μόνο της θρησκευτικής, αλλά και της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Όσον αφορά τις εθνογραφικές έρευνες που διεξήχθησαν στην Ελλάδα, (βλ. Rushton 1983, Seremetakis 1991, Dubisch 2000, 2004) το προσκύνημα αναδείχτηκε ως πεδίο μέσα από το οποίο οι ανθρωπολόγοι μελέτησαν τις σχέσεις των δύο φύλων, τη θέση των γυναικών, αλλά και τις στρατηγικές από πλευράς των γυναικών οι οποίες αποτέλεσαν μέσα αμφισβήτησης και αντίστασης στις κυρίαρχες ιδεολογίες της κοινωνίας τους.

Τέλος, η Dubisch προτείνει να δούμε «την ανθρωπολογία σαν ένα ταξίδι και τους ανθρωπολόγους σαν προσκυνητές και αυτό γιατί ο προσκυνητής είναι κάποιος που αναζητά κάτι όπως γνώση, φώτιση, θεραπεία, κατανόηση και ταξιδεύει σε έναν «διαφορετικό τόπο» με σκοπό να βρει αυτό που ψάχνει» (2004: 232).

2.2 Μετασχηματισμοί: τρεις εθνογραφικές προσεγγίσεις

Οι νέες εθνογραφικές μελέτες της ελληνικής κοινωνίας που αρχικά οργανώθηκαν γύρω από την έννοια του φύλου, τις τελευταίες δεκαετίες έχουν στρέψει το ενδιαφέρον τους στις ευρύτερες πολιτισμικές διαστάσεις του πολιτικού. Σε μια προσπάθεια να ανιχνευτούν οι μετασχηματισμοί της ελληνικής κοινωνίας, έρχονται στο προσκήνιο και ερμηνεύονται υπό νέο πρίσμα οι πολιτισμικές πρακτικές και δράσεις των ατόμων. Οι μελέτες αυτές δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο πεδίο της πρωτογενούς δράσης, εκεί δηλαδή όπου εντοπίζεται ο κόσμος των συμβόλων, των σημασιών και των αξιών. Ερευνώνται και προσεγγίζονται κριτικά μορφές τοπικισμού δηλαδή λόγων εντοπιότητας (βλ. Caraveli 1985, Herzfeld 1985, Danforth 1989, Παπαταξιάρχης 1996, Cowan 1998), που συναρτώνται με παραδοσιακές τελετουργικές και πολιτικές πρακτικές. Ένας θεσμός, ένα τοπικό έθιμο όπως είναι για

παράδειγμα ένα πανηγύρι, είναι ταυτόχρονα ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων, κανόνων, κατηγοριών, αξιών, συμβόλων, καθώς και οικονομικών, πολιτικών διαδικασιών και διευθετήσεων. Πρακτικές όπως η επιδεικτική κατανάλωση αλκοόλ και χρήματος, διαμορφώνουν ιεραρχίες και κατηγοριοποιήσεις μετασχηματίζοντας το «υλικό» σε «συμβολικό»² κεφάλαιο. Κατασκευάζονται έμφυλες ταυτότητες, η τοπική ταυτότητα, η παράδοση και η συνέχειά της.

Το ενδιαφέρον αρκετών εθνογράφων εστιάζεται επίσης στη διερεύνηση της πολιτισμικής εξέλιξης των παραδοσιακών επιτελέσεων, καθώς και στις πρακτικές των ατόμων που οδηγούν στο μετασχηματισμό τους και κατ' επέκταση στο μετασχηματισμό της ίδιας της κοινωνίας (Κάβουρας 1992, Πανόπουλος 2006, Λεβίδη 2016). Προσεγγίζοντας την μουσική, το χορό, τα πανηγύρια και τα τοπικά γλέντια ως συμβολικές πρακτικές και καταγράφοντας την εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο αναδεικνύονται οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί του υπό έρευνα τόπου και της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα. Τα συνδέουν δηλαδή με ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας έτσι όπως αυτά διαμορφώθηκαν κατά το δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα

Η διαδικασία του μετασχηματισμού είναι μια διαδικασία παρατηρήσιμη αν εξεταστεί σε βάθος χρόνου και αντιπαρατεθεί με τα σημερινά δεδομένα. Ο ερευνητής που θα προσπαθήσει ένα τέτοιου είδους εγχείρημα θα πρέπει να λάβει υπ' όψιν πολλές παραμέτρους. Κατ' αρχήν οι ανθρώπινες κοινωνίες αναδιαπραγματεύονται συνεχώς τους όρους της ζωής τους και ως εκ τούτου διαπιστώνονται μετασχηματισμοί οι οποίοι είναι συνέπειες της ανθρώπινης δράσης. Για τις μελέτες αυτές όπως αναφέρει η Μπακαλάκη (2015) χρήσιμα εργαλεία στα χέρια των εθνογράφων αποτελούν οι ανθρωπολογικές έννοιες και θεωρίες. «Η χρήση των εργαλείων αυτών δεν είναι δύσκολη, αλλά προϋποθέτει την επίγνωση ότι η αξία κάποιου τόπου ή κάποιας συνήθειας ή γνώσης δεν μπορεί να μετρηθεί με σταθμά που ισχύουν αλλού» (ο.π.: 245).

---

² Ο Pierre Bourdieu (1986) μελετώντας την έννοια του κεφαλαίου, το διέκρινε σε τέσσερις διαφορετικές μορφές: το οικονομικό, το πολιτισμικό, το συμβολικό και το κοινωνικό.

Ο «χορός» στην Όλυμπο της Καρπάθου

Το γλέντι και ο χορός ο οποίος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του, στη μελέτη του Κάβουρα (1992), η οποία αφορά την Όλυμπο της Καρπάθου, προσεγγίζεται ως πολιτική και πολιτισμική τελετουργία και η εξέλιξη τους εξετάζεται «ως προς τις σημαντικότερες κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές που γνώρισαν οι κάτοικοι του χωριού αυτού» (ο.π.: 203). Ο εθνογράφος μελετά διαχρονικά τη λογική αυτών των διαδικασιών, αναλύει τις σύγχρονες τάσεις και τις αντιπαραθέτει με τις πρακτικές του παρελθόντος. Ο χορός αποτελεί ζωτικό συστατικό, το αποκορύφωμα του πανηγυριού, αλλά και της ζωής εν γένει των Ολυμπιτών τόσο των μόνιμα διαμενόντων, όσο και των μεταναστών οι οποίοι επισκέπτονται το χωριό κυρίως την καλοκαιρινή περίοδο. Μέσα από τα τοπικά πανηγύρια και τα γλέντια οι Ολυμπίτες βιώνουν τη πολιτισμική τους ταυτότητα ως μέλη της ίδιας κοινωνίας.³

Ο Κάβουρας αναφέρει ότι ανάμεσα στους παλαιότερους Ολυμπίτες υπάρχει η κοινή επίγνωση ότι η σύγχρονη Όλυμπος βρίσκεται σε μια κοινωνική και πολιτισμική κρίση (ο.π.:204). Η κρίση αυτή συνδέεται με τη μεγάλη πληθυσμιακή μετανάστευση η οποία άρχισε τη δεκαετία του 1950 και συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 1960. Ο διασκορπισμός των Ολυμπιτών, η εισροή μεταναστευτικών κεφαλαίων κυρίως στο τουριστικό τομέα και οι κρατικές αναπτυξιακές δραστηριότητες οι οποίες έβγαλαν την Όλυμπο από την αποξένωση, είχαν άμεση επίπτωση στην παραδοσιακή κουλτούρα του χωριού η οποία ωστόσο είναι και σήμερα πολύ ανεπτυγμένη. Οι παλιοί «συντηρητικοί» γλεντιστές και οι κανακάρηδες,⁴ κάνουν λόγο για «χάσιμο των εθίμων» και αποδίδουν ευθύνες για την αποσύνδεση του χορού και της μουσικής από το γλέντι και την μη τήρηση των εθίμων από τους νεότερους.

Αντιπαράθεση υπάρχει και ανάμεσα στους προνομιούχους κανακάρηδες και γαιοκτήμονες που κατείχαν τα ηνία των εκδηλώσεων και στους πλούσιους μεν, αλλά ακτήμονες μετανάστες, οι οποίοι αναγνωρίστηκαν ως ισότιμοι με τους πρώτους. Με αυτό το τρόπο, καθιερώθηκε η χρηματική περιουσία σαν οικονομική και κοινωνική

---

³ Την συμμετοχή στο γλέντι και το χορό οι Ολυμπίτες την ονομάζουν «παρουσία»(Κάβουρας, 1992)

⁴ «Κανακαράιοι-κανακαρές αποκαλούνται στη Κάρπαθο οι κατά φύλο πρωτότοκοι μιας συζυγικής οικογένειας, δικαιωματικοί κάτοχοι κληρονομιάων αγαθών τα οποία συνιστούσαν αδιαίρετα, επώνυμα και έμφυλα σύνολα» (Vernier 2001:11).

αξία ανώτερη από την έγγεια ιδιοκτησία και η Ολυμπίτικη αγορά εξελίχθηκε από ανταλλακτική σε χρηματική. Όλες αυτές οι εντάσεις και κατηγορίες εκφράζονται δημόσια στα τοπικά πανηγύρια και γλέντια από τη «κοινή πολιτισμική γλώσσα» τις μαντινάδες (Κάβουρας 1992: 223).

Παρότι ο μετασηματισμός του γλεντιού, η ανεξαρτητοποίηση του χορού από το τραγούδι και η συνακόλουθη εμπορικοποίηση επέφεραν τεράστια πολιτισμική κρίση στην παραδοσιακή κοινότητα, ο χορός εξακολουθεί να αποτελεί τρόπο έκφρασης των Ολυμπιτών και τώρα πλέον, μέσον αντίστασης «ενάντια στην ξενιτιά της νεωτερικότητας και της απειλής του μηχανοποίητου υπερπολιτισμού της Δύσης» (ο.π.: 224).

Πολιτισμική αποπλαισίωση στο Φιλώτι της Νάξου

Τις πολιτισμικές επιτελέσεις του Χορού του Συλλόγου Φιλωτιτών Νάξου που εδρεύει στην Αθήνα, πραγματεύεται η εθνογραφία του Παναγιώτη Πανόπουλου, ο οποίος τον συγκρίνει με το τρόπο επιτέλεσης των τοπικών γλεντιών και υποστηρίζει ότι: «Πρόκειται για μία προσεκτική προσπάθεια πολιτισμικής αποπλαισίωσης όπου όλες οι σημαντικές πολιτισμικές διαστάσεις των τοπικών γλεντιών χάνουν την έντασή τους και τη κοινωνική τους σημασία» (2006: 100). Παρότι τα τοπικά παραδοσιακά γλέντια συνεχίζουν να υφίστανται, ο Χορός του Συλλόγου θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ένα είδος μετασηματισμού του παραδοσιακού γλεντιού.

Ο Χορός του Συλλόγου αντλεί στοιχεία από τα τοπικά γλέντια, όμως η επιτέλεση του τείνει να εξομοιώνει τις συντροφικές και να ομαλοποιεί τους ανταγωνισμούς, οι οποίοι αποτελούν βασικό στοιχείο της τοπικής κουλτούρας. Για παράδειγμα, η πρακτική της εστίασης σε μεγάλα τραπέζια, όπου όλοι καταναλώνουν το ίδιο φαγητό που έχουν φροντίσει να προμηθευτούν τα μέλη του Συλλόγου. Αυτή η ενέργεια στερεί από τους συμμετέχοντες το συμβολικό κέντρο των ξεχωριστών τραπεζιών της συντροφικής παρέας.⁵ Επίσης ακυρώνεται ένα άλλο πολύ σημαντικό στοιχείο των

---

⁵ Σύμφωνα με την Cowan «Το τραπέζι με τα μέλη του καθισμένα γύρω – γύρω, να κοιτάνε προς τα μέσα και να δημιουργούν ένα κλειστό κύκλο, είναι η υλική αναπαράσταση, το σύμβολο της παρέας. Η παρέα ορίζεται κατά περίπτωση ως όλοι που κάθονται μαζί στο ίδιο τραπέζι» (1998: 161).

τοπικών γλεντιών που αφορά την επιδεικτική κατανάλωση του χρήματος από τους χορευτές ως αμοιβή της ορχήστρας και ως μία πρακτική που δίνει το δικαίωμα κατοχής της πίστας εις βάρος των άλλων χορευτών. Με αυτόν τον τρόπο αδρανοποιούνται οι αντιπαραθέσεις, οι εντάσεις και η όποια επιδεικτική διάσταση της κατανάλωσης. Η λογική που διέπει τις πρακτικές επιτέλεσης του Χορού του Συλλόγου είναι αφενός η κατασκευή μιας ομοιογενούς συλλογικότητας που αντιπαλεύει την πολυπλοκότητα και την ανταγωνιστικότητα των κοινωνικών σχέσεων του χωριού. Πρόκειται για μία ριζική και ουσιαστική παρέμβαση που «αντιστρέφει τις επιτελεστικές συμβάσεις των τοπικών γλεντιών» (Πανόπουλος 2006: 95).

Οι ενέργειες του Συλλόγου που αφορούν το Χορό, εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εμπλοκής του στα ζητήματα του γενέθλιου τόπου, οι οποίες έχουν «ως περαιτέρω στόχο τη συνταύτιση, τη συμπόρευση του τοπικού με το εθνικό» (ο.π.: 101).

Πολιτισμικές διαφορές και διεκδικήσεις στο Ακρινό Μακεδονίας

Το ζήτημα του μετασχηματισμού της πολιτισμικής διαφοράς σε κοινωνική ομοιότητα πραγματεύεται η Λεβίδη (2016) σε μια μελέτη στην οποία η ανθρωπολογία συνομιλεί με την ιστορία. Η Λεβίδη πραγματοποίησε επιτόπια έρευνα στην Ανατολική Μακεδονία, μια περιοχή όπου ως τη μεταπολίτευση τελούσε υπό καθεστώς επιτήρησης. Οι κάτοικοι της περιοχής κάτω από τις πιέσεις του ελληνικού κράτους και προκειμένου να ενταχθούν σε αυτό, αναγκάστηκαν να «άρουν τη διαφορετικότητά τους» (Παπαταξιάρχης 2006). Λόγω του ότι η χρήση της σλαβικής γλώσσας απαγορεύθηκε, οι στίχοι των τοπικών σλαβικών τραγουδιών μεταφράστηκαν στην ελληνική γλώσσα με πρωτοβουλία των γυναικών. Μουσικά όργανα όπως για παράδειγμα η γκάνιτα, τα οποία θεωρούνταν βουλγάρικα, αντικαταστάθηκαν από άλλα πιο «ελληνοπρεπή». Αυτές οι ενέργειες των κατοίκων δεν αποτελούσαν άνευ όρων εγκατάλειψη των δικών τους επιτελέσεων, αλλά μια προσπάθεια διατήρησης της παράδοσης και της διαφορετικότητάς τους. Η μετάφραση των στίχων και η διατήρηση της μουσικής, αποτέλεσε μια στρατηγική

αντίστασης εκ μέρους τους «να καταστήσουν αυτή τη διαφορά αποδεκτή με εθνικούς όρους» (Λεβίδη 2016: 99).

Ένα μέρος της έρευνας αφορά τη πολιτισμική διαχείριση ενός πανηγυριού ως στρατηγική διεκδίκησης και τελικά οικειοποίησης, τόσο της τελετουργίας όσο και της γης ενός ισχυρά συμβολικού τόπου στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, που φέρει τα ίχνη της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας. Το ιδιαίτερο αυτό πανηγύρι στο οποίο αναφέρεται η εθνογράφος ενισχύθηκε μέσα στο χρόνο και σήμερα, έχει πάρει μορφή προσκυνήματος καθώς συγκεντρώνει κόσμο απ' όλη την Βόρεια Ελλάδα και την Βουλγαρία.⁶ Μέσα από την ανάλυση των πρακτικών επιτέλεσης, εξετάζονται οι σχέσεις ντόπιων και προσφύγων αλλά και των Βουλγάρων, πρώην κατοίκων του χωριού, στο οποίο λαμβάνει χώρα το πανηγύρι.

Κάθε χρόνο την ημέρα του πανηγυριού, στα ερείπια του χωριού Ακρινό πρώην Λόφτσα δημιουργείται, όπως αναφέρει η συγγραφέας, ένα *συμβολικό χωριό* που ξεπερνά τα όρια της θρησκείας. Οι μετασχηματισμοί των πρακτικών και των αντιλήψεων προέκυψαν επειδή η Λόφτσα αντιπροσωπεύει το παρελθόν των κατοίκων της περιοχής το οποίο έχει διαφορετική σημασία για την κάθε πληθυσμιακή ομάδα.

Η αναβίωση του πανηγυριού άρχισε το 1978 με την αναστήλωση της εκκλησίας των Ταξιαρχών από τους πρόσφυγες Πόντιους, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στη γύρω περιοχή. Έκτοτε αναλαμβάνουν οι ίδιοι και τη διοργάνωση του πανηγυριού. Στήνονταν υπαίθριες ταβέρνες και πάγκοι μικροπωλητών και προσφερόταν δωρεάν φαγητό «κεσκέκι». Το γλέντι πλαισιωνόταν από τοπικούς οργανοπαίχτες και διαρκούσε από το βράδυ της παραμονής έως το απόγευμα της επόμενης μέρας. Σε αυτό συμμετείχαν και οι Βούλγαροι πρώην κάτοικοι του χωριού οι οποίοι κατέφθαναν πεζοί κάθε χρόνο από τα δικά τους κοντινά στα σύνορα χωριά που έχουν

---

⁶ Η λειτουργία του πανηγυριού διακόπηκε τη δεκαετία του '40. Οι Σλαβόφωνοι κάτοικοι του χωριού Λόφτσα το οποίο βρίσκεται πάνω στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα το εγκατέλειψαν, το χωριό καταστράφηκε και ερήμωσε. Τη δεκαετία του '70 οι Πόντιοι κάτοικοι του διπλανού χωριού αναστήλωσαν το ναό των Ταξιαρχών και από το 1978 το πανηγύρι αναβιώνει με πρωτοβουλία των Ποντίων.

πλέον εγκατασταθεί.⁷ Για το λόγο αυτό τα σύνορα Βουλγαρίας-Ελλάδας στο σημείο, αυτό άνοιγαν άτυπα για μία μέρα. Αυτοί συναντούσαν συγγενείς που είχαν παραμείνει στην Ελλάδα και στη γύρω περιοχή και προέβαιναν σε ένα δικό τους τελετουργικό συμποσιασμό στα ερείπια των σπιτιών τους. Με αυτό το τρόπο ανανέωναν κατά κάποιο τρόπο τους συμβολικούς δεσμούς τους με το συγκεκριμένο μέρος. Είναι η στιγμή που όπως αναφέρει η Λεβίδη: « τα φαντάσματα συναντώνται με τους απογόνους τους» (2016: 237). Επίσης οι Βούλγαροι έφερναν μαζί τους, τους δικούς τους μουσικούς και έστηναν το δικό τους μικρότερο γλέντι είτε πίσω από την εκκλησία είτε σε κάποια από τις ταβέρνες.

Το 2006, λίγο πριν την ένταξη της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τα σύνορα τα οποία ως τότε άνοιγαν άτυπα για μια μέρα για να περάσουν οι προσκυνητές δεν άνοιξαν. Έκτοτε οι Βούλγαροι πρέπει να διανύσουν μια μεγάλη απόσταση για να εισέλθουν στη χώρα από την επίσημη είσοδο Ίλλιντεν-Εξοχής και από κει στο Ακρινό. Αυτή δεν είναι η μοναδική αλλαγή όσον αφορά το συγκεκριμένο πανηγύρι. Έκτοτε το ποντιακό στοιχείο έχει οικειοποιηθεί την τελετουργία του και εδραίωσε τις ποντιακές πολιτισμικές πρακτικές διεκδικώντας ένα χώρο μεγάλης συμβολικής σημασίας.

Πλέον σήμερα, στο πανηγύρι καταφθάνουν με πούλμαν προσκυνητές από όλη την Βόρειο Ελλάδα αλλά και τη Βουλγαρία. Πρόκειται για το φαινόμενο του θρησκευτικού τουρισμού. Έλληνες και Βούλγαροι χορεύουν και διασκεδάζουν όλοι μαζί στην ίδια πίστα σε μια φολκλοροποιημένη εκδήλωση κατά τα πρότυπα και τους όρους των ποντίων διοργανωτών του πανηγυριού. Από τους πρώην κατοίκους της Λόφτσας ή τους απογόνους τους ελάχιστοι προσέρχονται.

Ο μετασχηματισμός ενός διεθνικού *sobor*⁸ σε φολκλοροποιημένη εκδήλωση έγινε με πρωτοβουλία ατόμων τα οποία στο παρελθόν αποκαλούνταν πρόσφυγες ενώ σήμερα αυτοπροσδιορίζονται ως ντόπιοι. Όπως διαπιστώνεται, οι στρατηγικές ομογενοποίησης και αντίστασης, μπορεί να συνυπάρχουν στις πολιτισμικές επιτελέσεις και να αποτελούν στρατηγικούς χειρισμούς των ατόμων, προκειμένου να διαχειριστούν ή να διαπραγματευτούν τη διαφορετικότητα τους. Ακόμα μπορεί να

---

⁷ Οι περισσότεροι Βούλγαροι προσκυνητές προσέρχονται από το πολύ κοντινό στο σύνορο χωριό Nova Lovtsche, δηλαδή Νέα Λόφτσα» (Λεβίδη 2016: 237).

⁸ Σλαβικός όρος που αντιστοιχεί στον ελληνικό όρο πανηγύρι.

αποτελούν τις στοχευμένες πρακτικές επιτέλεσης μιας τελετουργίας από μια πληθυσμιακή ομάδα η οποία μέσω αυτής, διεκδικεί και τελικά επιτυγχάνει, την οικειοποίηση ενός συμβολικού χώρου, όπως αυτό του Ακρινού πρώην Λόφτσα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

2. Μεθοδολογία

2.1 Εννοιολογικά εργαλεία και προβληματισμοί

Η εργασία αυτή αντλεί υλικό από μία μικρής έκτασης εθνογραφική έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση, κατά τη διάρκεια των δύο εορτασμών του Ταξιάρχη στον Μανταμάδο της Λέσβου στις 30 Μάη και 8 Νοέμβρη. Το διάστημα αυτό καταγράφηκαν οι ιεροτελεστίες, οι τελετουργίες και ο τρόπος διοργάνωσης του πανηγυριού καθώς και η προσέλευση και οι τρόποι συμπεριφοράς των πιστών κατά τη διάρκεια του προσκυνήματος. Επίσης πραγματοποιήθηκαν σποραδικές επισκέψεις τόσο στον Μανταμάδο, όσο και στο ναό του Ταξιάρχη, από τον Απρίλη ως και τον Δεκέμβρη του 2017. Κάποιες από αυτές τις επισκέψεις (επτά) έγιναν στα πλαίσια κοινωνικών υποχρεώσεων (γάμοι, βαφτίσεις). Κατά τη διάρκεια των μυστηρίων αυτών, μου δόθηκε η δυνατότητα να παρατηρήσω και να καταγράψω πρακτικές, τόσο από προσκυνητές και καλεσμένους όσο και από την πλευρά της εκκλησιαστικής αρχής, οι οποίες θεώρησα ότι έχουν σχέση με το θέμα της εργασίας. Η έρευνα επίσης, στηρίχτηκε σε ημιδομημένες συνεντεύξεις με προσκυνητές από διάφορα μέρη της Ελλάδας, Ρομά αλλά και ντόπιους από το νησί της Λέσβου, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στην εκκλησία, σε κατοικίες και στα καφενεία του Μανταμάδου.

Η ανθρωπολογική προσέγγιση συνδυάστηκε με τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας και καταγράφηκαν αφηγήσεις ζωής των ντόπιων γηραιότερων πληροφορητών, καθώς και οι πολιτισμικές πρακτικές επιτέλεσης του πανηγυριού κατά το παρελθόν. Οι μαρτυρίες πηγαινούν πίσω στο χρόνο και ανακαλούν μνήμες από τη κοινωνική, συμβολική και οικονομική του σημασία, στη ζωή των κατοίκων του Μανταμάδου, όπως θα φανεί στα επόμενα κεφάλαια. Μέσω της προφορικής

παράδοσης η τοπική κοινωνία αναπαράγει τον πολιτισμό της αντλεί στοιχεία, κάνει συγκρίσεις, συναινεί, απορρίπτει και διαμορφώνει το παρόν και το μέλλον. Όπως το θέτει ο Geertz, πολιτισμός είναι: «ένα ιστορικά μεταδιδόμενο πλαίσιο το οποίο αποτελείται από νοήματα ενσωματωμένα σε σύμβολα, ένα σύστημα από κληρονομημένες αντιλήψεις σε συμβολική μορφή με τις οποίες οι άνθρωποι επικοινωνούν, διατηρούν και αναπτύσσουν τη γνώση τους για ζωή». (2003: 81).

Επίσης, για τη συλλογή του οπτικοακουστικού ερευνητικού υλικού - συνεντεύξεις αφηγήσεις, φωτογραφίες, βίντεο - χρησιμοποιήθηκαν όπου ήταν εφικτό, ένα τάμπλετ και κινητό τηλέφωνο. Τέλος, η έρευνα βασίστηκε σε βιβλιογραφικές αναφορές, άρθρων σε περιοδικά και διαδικτυακές πηγές, ειδησεογραφικές και άλλες.

2.2 Μια αυτοβιογραφική ερμηνευτική προσέγγιση

Όπως ήδη ανέφερα ο Μανταμάδος απέχει κάποια χιλιόμετρα από τον δικό μου τόπο διαμονής και ως εκ τούτου τον είχα επισκεφτεί κατ' επανάληψη. Πρόκειται για έναν οικείο σε μένα τόπο, στον οποίο τύχαινε να έχω ορισμένες γνωριμίες με κατοίκους που διέμεναν εκεί. Όσα λοιπόν είχα διαβάσει σχετικά με την ανθρωπολογία οίκοι (βλ. Γκέφου - Μαδιανού 1993, Eriksen 2007)⁹ που αφορούσαν τα προβλήματα της μελέτης του οικείου χώρου, με προβλημάτιζαν και συνέχισαν καθ' όλη τη διάρκεια της διεξαγωγής της έρευνας, ακόμα και τώρα, που προσπαθώ να αρθρώσω το βίωμα σε γραπτό λόγο. Αρχικά το γεγονός ότι είχα ντόπιους γνωστούς, κατά τη γνώμη μου απλούστευε τα πράγματα, διότι είχα έτοιμους πληροφορητές. Στη συνέχεια όμως η επαφή μαζί τους με προβλημάτισε, διότι οι περισσότεροι γνωστοί μου δεν γνώριζαν την φοιτητική μου ιδιότητα και ένοιωθαν όπως και εγώ, αμήχανα με την αποκάλυψη της. Η αίσθηση της αμηχανίας υπήρχε και κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων με τις ερωτήσεις και απαντήσεις. Όπως αναφέρει ο Cohen «η δημόσια εκδήλωση της

---

⁹ Ο Eriksen αναφέρει ότι: «τα όρια ανάμεσα στο «οικείο» και «ξένο» δεν είναι πλέον απολύτως σαφή». Υποστηρίζει ακόμα ότι ένας ανθρωπολόγος που διεξάγει έρευνα σε οικείο περιβάλλον έχει το πλεονεκτήματα να έχει «καλύτερη γνώση των πολιτισμικών συμβάσεων [...] αν και εδώ ελλοχεύει ο κίνδυνος να εκλάβει πολλά πράγματα ως δεδομένα» (2007: 65-67).

ταυτότητας ενός ατόμου (σε αντιδιαστολή με την ιδιότητά του ως ερευνητή που καταγράφει τις παρατηρήσεις του πάνω στους «άλλους») αποτελεί μια «μεταμόρφωση» του εαυτού και όχι μια διαφορετική ισοδύναμη έκφρασή του» (Okely-Callaway 1992: 235). Τελικά εκτός από την αποσαφήνιση του θέματος της εργασίας και την αρχική ερώτηση σχετικά με τις πρακτικές επιτέλεσης του πανηγυριού παλιότερα, αποφάσισα να μην υποβάλλω ερωτήσεις παρά μόνο για να επανέλθει η συζήτηση στο θέμα.

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων με τους ντόπιους, συνειδητοποίησα και τον διττό ρόλο μου όσον αφορά την έρευνα. Το γεγονός ότι είχα μνήμες από το πανηγύρι όπως και οι γεροντότεροι πληροφορητές, ήταν κάτι το οποίο έδινε συγκεκριμένα νοήματα στη διαπροσωπική επαφή μαζί τους μέσα από την ανακατασκευή του παρελθόντος. Σε αυτή τη φάση της έρευνας, ήμουν μια ντόπια προσκυνήτρια η οποία μοιραζόταν κοινές μνήμες με τους πληροφορητές και είχα τη δυνατότητα να σχηματοποιώ όσα άκουγα, κάτι που μου έδινε την αίσθηση ότι όσα κατέγραφα ήταν αυθεντικά και τεκμηριωμένα. Όσον αφορά όμως τα σημερινά δεδομένα, ο χρόνος που είχε μεσολαβήσει είχε διαμορφώσει μια άλλη κατάσταση στο τρόπο επιτέλεσης του πανηγυριού. Με αυτά τα νέα δεδομένα ερχόμουν σε επαφή για πρώτη φορά και τα κατέγραφα σαν «ξένη» παρατηρήτρια.

Ένας άλλος εξίσου σημαντικός προβληματισμός προέκυπτε συχνά από τις συζητήσεις και τις τοποθετήσεις των πληροφορητών. Υπήρχε δυσκολία να κρατήσω μια αποστασιοποιημένη στάση, να ανασυνθέσω αυτές τις αφηγήσεις και να τις δω από την δική τους πλευρά. Το όριο της αξιοπιστίας αυτής της περιγραφής όπως αναφέρει ο Geertz «είναι η δυνατότητα της εθνογραφίας να μας φέρνει σε επαφή με τη ζωή των «άλλων» (2003:28). Η άμεση επαφή με τους πληροφορητές, η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο συμπεριφέρονται κάποιοι από αυτούς, δημιουργεί αναπόφευκτα αισθήματα, άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά. Η σωστή διαχείριση αυτών των αισθημάτων, η τήρηση μιας ουδέτερης, αξιόπιστης όπως αναφέρθηκε πιο πάνω στάσης, αποδείχτηκε εξίσου δύσκολη όπως και ο εντοπισμός κάποιων επιδιώξεων, πρακτικών και στρατηγικών πίσω από το λόγο των ανθρώπων, ο οποίος σε αρκετές περιπτώσεις αποτελούσε απλώς το προκάλυμμα, για κάτι άλλο. Το 1973 ο Geertz, κινούμενος προς μια συμβολική προσέγγιση της ανθρωπολογικής

ανάλυσης, αποφαίνεται ότι «[...] αναζητώ την ερμηνεία αναλύοντας επιφανειακά αινιγματικές κοινωνικές εκφράσεις» (ο.π.: 17). Η εθνογραφική ανάλυση λοιπόν, δεν θα πρέπει να περιορίζεται στη περιγραφή της πραγματικότητας αλλά στην ανακάλυψη των «πυκνών περιγραφών». Σε ότι αφορά ένα ανθρωπολόγο υπάρχουν δύο «εαυτοί» (ο «προσωπικός» και ο «ανθρωπολογικός») οι οποίοι διαμορφώνουν μια ερμηνεία για αυτά τα οποία λέγονται και παρατηρούνται στο πεδίο (Okely-Callaway 1992: 235).

Αρκετές φορές επίσης, στις επαφές με τους προσκυνητές, τους εθελοντές και τους υπεύθυνους του ναού και προκειμένου να ανταποκριθώ σε ότι νόμιζα ότι περίμεναν από εμένα, περιόρισα τη συμπεριφορά μου ώστε η συζήτηση μεταξύ μας να εξελιχθεί ομαλά και αποτελεσματικά.¹⁰ Οι προσδοκίες των βαθιά θρησκευόμενων πληροφορητών μου και η άλλες φορές συνειδητή και άλλες όχι, ανταπόκρισή μου σε αυτές παραπέμπει στην ανάλυση του Παπαταξιάρχη που αφορά τη φιλοξενία και την ετερότητα. Όπως υποστηρίζει: «[...] ο εκάστοτε «άλλος» που δεν ανήκει στους «δικούς» μας γίνεται αποδεκτός και εντέλει τιμάται με την εκδήλωση ενός ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, αλλά μόνο υπό ειδικές προϋποθέσεις, όταν δηλαδή η προβολή της πολιτισμικής του ταυτότητας και η συνακόλουθη ανάδειξη της ετερότητάς του αναστέλλονται» (2006α: 2).

---

¹⁰ Αρκετές φορές κατά τη διάρκεια των αυτών των συνεντεύξεων, γινόταν αναφορές στα θαύματα του Ταξιάρχη. Κάποιες φορές ένοιωσα την παρόρμηση να αντικρούσω αυτά τα άτομα και να προτείνω τις δικές μου κατά τη γνώμη μου, λογικές εξηγήσεις. Στη σκέψη όμως ότι αυτές οι απόψεις δεν συνάδουν με τις δικές τους, ότι μπορεί να προσβληθούν, να με κρίνουν ως ασεβή ή ακόμα και άθεη, επέλεξα να σιωπήσω. Αρκετές φορές πάλι, ένιωθα τύψεις γιατί θεωρούσα τη συμπεριφορά μου υποκριτική και πονηρή. Κάτι τέτοιο δεν ήταν στις προθέσεις μου. Συχνά προσπαθούσα να καθυστερήσω τη συνειδησή μου σκεπτόμενη ότι στο κάτω κάτω δεν με είχαν ρωτήσει αν πιστεύω εγώ, στα θαύματα. Άλλωστε, οι ιστορίες που αφηγούνται θεωρούνται αληθινές και πέρα από κάθε αμφισβήτηση. Η παρέμβαση του αγίου δεδομένη. Οποιαδήποτε απορία θεωρείται βλασφημία. Σε κάθε περίπτωση πάντως, από αυτές τις συζητήσεις, έχω συλλέξει αρκετό υλικό για μια ενδεχόμενη μελέτη με θέμα σχετικό με τα θαύματα του αγίου.

2.3 Ερευνητικό πεδίο: κοινωνικό οικονομικό πολιτικό πλαίσιο

Ο Μανταμάδος βρίσκεται στο Β.Α. τμήμα της Λέσβου σε απόσταση 38 χιλιομέτρων από τη Μυτιλήνη. Είναι ένα από τα μεγαλύτερα χωριά του νησιού παρότι ο πληθυσμός του σήμερα έχει μειωθεί στο μισό. Μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο Μανταμάδος ήταν μία μεγάλη κωμόπολη με περίπου 3.350 κατοίκους και ανεπτυγμένη οικονομία. Η οικονομική κρίση του '30, ο πόλεμος, η κατοχή και το τεράστιο κύμα μετανάστευσης που άρχισε τη δεκαετία του '50 και συνεχίστηκε και τις επόμενες δεκαετίες, είχαν ως αποτέλεσμα την οικονομική και πληθυσμιακή του συρρίκνωση.¹¹

Παρόλα αυτά, ο Μανταμάδος είχε και συνεχίζει να έχει μία ισχυρή παρουσία στην οικονομική, πολιτική, πολιτιστική και θρησκευτική ζωή του νησιού. Η αγροτική του οικονομία βασίζεται στην ελαιοκαλλιέργεια και στην κτηνοτροφία, ενώ παράλληλα υπάρχει μεγάλη παράδοση στην αγγειοπλαστική τέχνη και στην παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων. Καταστήματα και εργαστήρια κεραμικής, υπάρχουν αρκετά στο χωριό, ενώ παλιότερα, στην περιοχή Άγιος Στέφανος, υπήρχε οικισμός αγγειοπλαστών και εργαστηρίων, τα ερείπια των οποίων σώζονται μέχρι σήμερα. Επίσης υπάρχουν τρεις ιδιωτικές μονάδες παραγωγής γαλακτοκομικών προϊόντων, καθώς και γαλακτοκομικός συνεταιρισμός.

Ο Μανταμάδος παρουσιάζεται και ως ένα χωριό διανοούμενων και επιστημόνων για τον μεγάλο αριθμό μορφωμένων ατόμων που υπάρχουν σ' αυτό (βλ. Παρασκευαΐδης 1959, Μαραντζίδης 1997). Ένα από τα πρώτα σχολεία του νησιού άρχισε να λειτουργεί εκεί στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Το ενδιαφέρον των κατοίκων για τον πολιτισμό και τα γράμματα, εκδηλώνεται και από τη δημιουργία ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, πολιτιστικού και αθλητικού συλλόγου και του συλλόγου κυριών και δεσποινίδων με έτος ίδρυσης το 1917. Από το 1896 διαθέτει βιβλιοθήκη η οποία αργότερα μετατράπηκε σε λέσχη. Δύο πολιτιστικούς συλλόγους έχουν ιδρύσει και οι μετανάστες Μανταμαδιώτες τόσο του εσωτερικού, όσο και του εξωτερικού, εκφράζοντας με έμπρακτο τρόπο την ανάγκη να διατηρήσουν και να

---

¹¹ Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.mantamados.gr>, <http://www.lesvosgreece.gr>.

αναπαράγουν στη μνήμη τους τη κοινότητα. Ο σύλλογος των μεταναστών της Αθήνας εκδίδει και το περιοδικό «Τα Μανταμαδιώτικα».¹²

Η πρωτοποριακή δραστηριότητα των κατοίκων του Μανταμάδου και το ανεπτυγμένο αίσθημα της κοινοτικής συλλογικότητας, αποδεικνύεται και στη συμβολή των κατοίκων στο κτίσιμο του πρώτου κοινοτικού ελαιοτριβείου το 1911, το οποίο είναι γνωστό ως: «*Η μηχανή τ' αγιού*». Την οικονομική δαπάνη της κατασκευής του - η οποία ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων από τους άλλους ιδιοκτήτες ελαιοτριβείων - την ανέλαβαν κατά κύριο λόγο η εκκλησία αλλά και οι κάτοικοι του χωριού οι οποίοι βοήθησαν τόσο οικονομικά όσο και με προσωπική εργασία. Οι προϋποθέσεις που τέθηκαν για τη λειτουργία του ήταν προσιτές τιμές στους ελαιοπαραγωγούς του χωριού και προσφορά εργασίας στους οικονομικά ασθενέστερους. Σήμερα «*η μηχανή τ' αγιού*» έχει μετατραπεί σε «πολύκεντρο», όπου διοργανώνονται διάφορες εκδηλώσεις, συναυλίες, φεστιβάλ και εκθέσεις.

Όσον αφορά τη συμμετοχή του χωριού στα πολιτικά πεπραγμένα του νησιού και της Ελλάδας γενικότερα, ο Μανταμάδος θεωρείται ένα από τα «κόκκινα» χωριά του νησιού με μία ισχυρή παρουσία του ΚΚΕ, το οποίο οι κάτοικοι του χωριού με την ψήφο τους καταφέρνουν να συγκεντρώνει ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά όχι μόνο στο νησί αλλά και πανελλαδικά. Αποτελεί μία από τις «Μικρές Μόσχες» του Μαραντζίδη (1997). Στο εν λόγω βιβλίο ο συγγραφέας μελετά το τρόπο που αναμειγνύονται οι δύο ιδεολογίες του κομμουνισμού και του χριστιανισμού στη συνείδηση των ντόπιων, εφόσον ο λόγος για τον οποίο είναι γνωστός πανελληνίως ο Μανταμάδος, είναι το προσκύνημα του Ταξιάρχη. Ο Μαραντζίδης υποστηρίζει ότι: «Στην Ελλάδα όπως και σε άλλες χώρες, ή είσαι χριστιανός ή είσαι κομμουνιστής και άθεος ¹³[...]. Όμως τα παραπάνω δεν αρκούν για να εξηγήσουν πως στην κοινότητα Μανταμάδου η βαθιά θρησκευτική πίστη μπορεί να συνυπάρχει με τη βαθιά προσήλωση στο κόμμα» (ο.π.: 58). Για τη σχέση των Μανταμαδιωτών με τον Ταξιάρχη θα γίνει αναφορά παρακάτω.

---

¹² Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://www.madamadiotes.files.wordpress.com>.

¹³ Βλ. επίσης Hirschon: 2004.

Η μονή του Ταξιάρχη στον Μανταμάδο

Το μοναστήρι του Ταξιάρχη βρίσκεται σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου από τον Μανταμάδο. Άλλοτε λειτουργούσε ως «ανδρόα» μονή η οποία για πρώτη φορά αναφέρεται σε επιτροπικό έγγραφο του 1661 (βλ. επίσης: Μαραντζίδης 1997, Δύσσοις 1988, Αλεξιάκης 2001). Ο μικρός ναός του 17^{ου} αιώνα αντικαταστάθηκε από μεγαλύτερο του 18^{ου} αιώνα στη θέση του οποίου ανοικοδομήθηκε «*εκ βάθρων*» το 1879 ο σημερινός ναός, που ακολουθεί τον αρχιτεκτονικό ρυθμό της τρίκλιτης βασιλικής.¹⁴ Πλέον ο όρος μονή δεν χρησιμοποιείται και στα επίσημα έγγραφα, στα περιοδικά και βιβλία, αναφέρεται ως: «*Ιερός Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών*».

Ο ναός στη σημερινή του μορφή βρίσκεται «*οχυρωμένος*» μέσα στον ψηλό τοίχο που τον περιβάλλει. Στη μέσα πλευρά του τοίχου, κτισμένα σε δύο επίπεδα περιμετρικά και γύρω από τον προαύλιο χώρο, βρίσκονται τα κελιά στα οποία φιλοξενούνται οι επισκέπτες της μονής. Έχει δύο εισόδους οι οποίες κλείνουν με βαριές σιδερένιες πόρτες. Μία τρίτη μικρότερη πόρτα, βρίσκεται στην πίσω πλευρά του περιβόλου στο χώρο όπου γίνεται η θυσία του Ταύρου, κάτω από έναν τεράστιο πλάτανο. Εκεί βρίσκονται τα μαγειρεία, αλλά και ένας περιφραγμένος χώρος - ακριβώς πίσω από το ιερό του ναού - με το μαρμάρινο κενοτάφιο του μητροπολίτη Πορφυρίου Φωτιάδου. Απέναντι από τη κυρίως είσοδο του ναού στη γωνία που σχηματίζουν τα κελιά, δεσπόζει το επιβλητικό καμπαναριό το οποίο είναι σαν μικρός πύργος. Ανάμεσα στις δύο εισόδους βρίσκονται και τα γραφεία της εκκλησίας τα οποία διαμορφώθηκαν από παλιά κελιά. Ακριβώς δίπλα στην κύρια είσοδο, είναι τοποθετημένη μία τεράστια εικόνα του Ταξιάρχη, ο οποίος απεικονίζεται όρθιος με αρχαία στρατιωτική στολή, μπότες, ασπίδα και με μία τεράστια ρομφαία στο χέρι. Η εικόνα αυτή είναι τόσο μεγαλοπρεπής και επιβλητική που δεσπόζει στο χώρο σαν να τον περιφρουρεί. Ο αύλιος χώρος της εκκλησίας, είναι πάντα πολύ περιποιημένος και όμορφος κυρίως την Άνοιξη όπου είναι ολάνθιστες οι αναρίθμητες γλάστρες με τα λουλούδια.

Η δεύτερη εικόνα του Ταξιάρχη, αυτή που βρίσκεται στο εσωτερικό του ναού, αποτελεί και το σήμα κατατεθέν του, αφού πρόκειται για ένα ανάγλυφο ομοίωμα

---

¹⁴ [http// www. Taxiarchis mantamadou.gr](http://www.Taxiarhis.mantamadou.gr)

μοναδικό όσον αφορά τα ελληνικά δεδομένα. Αυτό που φαίνεται είναι ένα μπούστο. Το πρόσωπο και ο λαιμός είναι μαύρα, ενώ οι ώμοι και τα φτερά καθώς και η κορώνα με το φωτοστέφανο του αγίου, είναι καλυμμένα με λεπτοδουλεμένο ασήμι. Η εικόνα βρίσκεται πίσω από ένα προστατευτικό τζάμι¹⁵ και είναι τοποθετημένη μέσα σε ένα περίτεχνο κουβούκλιο, που όπως αναφέρει η ιστοσελίδα του ναού, είναι του 1766. Μπροστά στην εικόνα βρίσκεται τοποθετημένο ένα μεγάλο σπαθί μέσα στη θήκη του. Πολλά σπαθιά και ακόντια κάθε είδους και μεγέθους είναι τοποθετημένα μέσα σε προθήκες στο μαρμάρινο τέμπλο καθώς και στολές από όλα τα σώματα του στρατού. Πρόκειται για τάματα στρατιωτικών.

Για την εικόνα αυτή έχουν γραφεί πολλά, τα οποία ακούει κανείς επανειλημμένα από τους πιστούς επισκέπτες. Για το τρόπο κατασκευής της, τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν,¹⁶ για τις θαυματουργές της ιδιότητες. Γι' αυτές τις τελευταίες θα αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Δίπλα από την εικόνα υπάρχει μία γυάλινη προθήκη η οποία περιέχει κοσμήματα κάθε είδους καθώς και χρυσές λίρες, τάματα των πιστών. Απέναντι βρίσκεται ένας ειδικός πάγκος όπου οι πιστοί τοποθετούν τα «παπούτσια» του Αγίου.¹⁷ Εκεί βρίσκονται σιδερένια ομοιώματα παπουτσιών σε χρυσό και ασημί χρώμα καθώς και μπότες κάθε είδους, ομοιώματα αλλά και πραγματικές.

Ο χώρος έξω από το ναό μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '90 ήταν ανοικτός. Από το 1998 τοποθετήθηκαν σιδερένια κιγκλιδώματα σε μία αρκετά μεγάλη έκταση που τώρα αποτελεί έναν ενδιάμεσο χώρο που κλείνει με πόρτα. Από αυτόν το χώρο αποκλείστηκαν τα αυτοκίνητα και οι πάγκοι των μικροπωλητών και εμπόρων, με εξαίρεση το αναψυκτήριο του ναού στο οποίο οι επισκέπτες μπορούν να πιούν το καφέ τους ή να φάνε λουκουμάδες. Σε αυτό το χώρο κατασκευάστηκε ένα

---

¹⁵ Το προστατευτικό τζάμι τοποθετήθηκε γιατί οι προσκυνητές προκαλούσαν φθορές στην εικόνα την οποία έξυναν προκειμένου να αποσπάσουν ένα κομμάτι.

¹⁶ Για το συγκεκριμένο ομοίωμα ο θρύλος αναφέρει ότι είναι κατασκευασμένο από χώμα και το αίμα των μοναχών τους οποίους έσφαξαν οι Αγαρηνοί. «Ειδικές εξετάσεις όμως που έγιναν του ανάγλυφου, απέδειξαν ότι η ύλη από την οποία είναι κατασκευασμένο είναι ο γύψος» (Αλεξάκης 2001:290).

¹⁷ Σχετικά με τα σιδερένια παπούτσια του Ταξιάρχη όπως αναφέρεται στο περιοδικό «Μανταμαδιώτικα», αποτελούν πρόβλημα διότι εκτός από το πρακτικό πρόβλημα της συσσώρευσης πολλών ζευγαριών στην αποθήκη του μοναστηριού του οποίου το προσωπικό δεν ξέρει τι να τα κάνει, τονίζονται υπερβολικά οι παρεμβάσεις του Ταξιάρχη στα εγκόσμια με αποτέλεσμα να του προσδίδεται μία υλική υπόσταση η οποία υπερτονίζεται (14-15 [1982]: 186).

πετρόχτιστο περίπτερο όπου πωλούνται τα βιβλία με την ιστορία της μονής και τα θαύματα του αγίου, καθώς και διάφορα σουβενίρ και αναμνηστικά από το προσκύνημα.

Απέναντι από την εκκλησία σε πολύ μικρή απόσταση και στην περιοχή που αποκαλείται «Παλιόν Α΄ Στράτους»¹⁸ βρίσκεται ένα στρατόπεδο ενώ στην κάτω δυτική πλευρά και πολύ κοντά στην εκκλησία είναι το μεγάλο νεκροταφείο του Μανταμάδου. Στην αριστερή πλευρά του ναού βρίσκεται ένα μεγάλο πετρόχτιστο οίκημα σε σχήμα γάμα όπου παλιότερα στεγαζόταν το οικοτροφείο του Μανταμάδου. Σήμερα ένα τμήμα του αποτελεί την κατοικία ενός από τους δύο ιερείς ενώ στο υπόλοιπο φιλοξενείται ο μητροπολίτης όταν επισκέπτεται τον ναό. Στο επόμενο υποκεφάλαιο θα γίνει μια αναφορά στον ίδιο τον Ταξιάρχη, έναν «ιδιαιτέρο» άγιο όπως προκύπτει από τις αναφορές τόσο των ερευνητών όσο και των πιστών.

Ταξιάρχης: ένας άγιος που δεν υπάρχει;

Τα επίθετα που αποδίδονται στον Ταξιάρχη είναι πολυάριθμα: «ζωντανός» «θαυματουργός», «δίκαιος», «φοβερός», είναι κάποια από αυτά. Ακόμα περισσότερα λέγονται για το ανάγλυφο ομοίωμα του. Τη μοναδική ανάγλυφη εικόνα αγίου της ελληνικής ορθοδοξίας.

Στο ομοίωμα αυτό αποδίδονται ανθρώπινες ιδιότητες εφόσον ιδρώνει, δακρύζει, κοκκινίζει ή μαυρίζει ανάλογα με τη ψυχική διάθεση του αγίου. Ακόμα αναδύει μία ευωδία την οποία οσφραίνονται μόνο όσοι από τους πιστούς έχουν «καθαρές» καρδιές. Όπως αναφέρει η Kennan: «η εικόνα είναι ένας μικρόκοσμος της σχέσης μεταξύ του υλικού κόσμου, των ανθρώπινων όντων και της θεϊκής δύναμης που πιστεύεται ότι έχει δημιουργήσει τα πάντα» (1985: 348). Η απουσία της ευωδίας, ενίοτε δηλώνει και την απουσία του αγίου από την εκκλησία προκειμένου να βοηθήσει κάποιον ή να πάρει μέρος σε κάποια εχθροπραξία πάντα στο πλευρό των Ελλήνων. Οι αφηγήσεις για το εικόνισμα του Ταξιάρχη ανακυκλώνονται συνεχώς και

---

¹⁸ Πρόκειται για ντοπιολαλιά που σημαίνει: Παλιός άγιος Στρατηγός.

υπερτονίζουν την ανθρώπινη υλική διάσταση του αγίου.¹⁹ Η κάθε προσωπική εμπειρία ενώνεται με του άλλου αναδιατυπώνεται και εντέλει ανακατασκευάζεται. Οι προσκυνητές αναφέρει η Dubisch «γράφουν και ξαναγράφουν διαρκώς το κείμενο» (2000: 206). Ποιος είναι όμως ο άγιος που εορτάζεται δύο φορές το χρόνο στον ιερό ναό των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στον Μανταμάδο της Λέσβου; Ποιον ακριβώς άγιο πιστεύουν και λατρεύουν οι χιλιάδες προσκυνητές;

Στις οκτώ Νοέμβρη σύμφωνα με το ορθόδοξο εορτολόγιο, η επίσημη εκκλησία τιμά το όνομα των αρχαγγέλων Γαβριήλ και Μιχαήλ οι οποίοι αναφέρονται και ως Ταξιάρχες.²⁰ Τότε εορτάζουν όλες οι εκκλησίες που είναι αφιερωμένες στους δύο αγίους. Σε αυτούς τους δύο αρχαγγέλους είναι αφιερωμένος ο «ιερός Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών» στον Μανταμάδο. Ο πληθυντικός όμως σταματάει εκεί. Στις οκτώ Νοέμβρη οι προσκυνητές επισκέπτονται τον Ταξιάρχη. Το τριμηνιαίο περιοδικό που εκδίδει ο ναός ονομάζεται «Ταξιάρχης» και αυτό το όνομα περιέχεται στο τίτλο των βιβλίων του πρωτοπρεσβύτερου ιερέα του ναού. Στα βιβλία δεν υπάρχει καμία αναφορά στον Γαβριήλ ούτε κάπου αλλού. Επίσης η επίσημη ιστοσελίδα έχει το όνομα. www.Taxiarhismantamadou.gr, όπως και η σελίδα στο facebook. Ο Γαβριήλ απλά δεν αναφέρεται πουθενά. Δεν αναφέρεται επίσης πολύ συχνά το όνομα Μιχαήλ. Ο άγιος αναφέρεται με την ιδιότητά του ως «αρχιστράτηγου» των αγγέλων.

Τη Κυριακή των Μυροφόρων δεκαπέντε ημέρες μετά το Πάσχα, λαμβάνει χώρα ένα από τα μεγαλύτερα προσκυνήματα της Ελλάδας. Είναι ένας τοπικός εορτασμός. Ο ιερέας του ναού υποστηρίζει ότι: «Τούτο συμβαίνει διότι την ημέρα αυτή εορτάζεται η ημέρα των εγκαινίων του ναού Του, πέμπτου κατά σειρά επί των παλαιών θεμελίων του αρχικού και προσφέρεται για εορταστικές εκδηλώσεις» (Δύσσοις 1988: 11).

---

¹⁹ Σύμφωνα με τις διηγήσεις γύρω από τον Ταξιάρχη, στη μάχη για την απελευθέρωση του νησιού από τους Τούρκους στις 8 Νοεμβρίου ημέρα της γιορτής του αγίου, ο ίδιος πολέμησε στο πλευρό των Λεσβίων. Το ίδιο έπραξε και το 1974 κατά την εισβολή των Τούρκων στη Κύπρο. Τότε λέγεται ότι η εικόνα του αγίου είχε χαθεί από την εκκλησία και επανήλθε σε μία εβδομάδα.

²⁰ Στη Λέσβο στις 8 Νοεμβρίου εορτάζεται και το όνομα Ευστράτιος το οποίο ταυτίζεται με την ιδιότητα του αγίου ως αρχιστράτηγος. Στη ντοπιολαλιά λοιπόν έχουμε: στρατηγός στρατήγ'ς Στρατής. Ο άγιος Ευστράτιος σύμφωνα με το ορθόδοξο επίσημο εορτολόγιο γιορτάζει στις 13 Δεκεμβρίου.

Επίσης οι αναφορές των προσκυνητών αφορούν μόνο τον αρχάγγελο Μιχαήλ: τον Ταξιάρχη. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απαντήσεις στην ερώτηση: *Ποιος άγιος είναι ο Ταξιάρχης; «Ο Μιχαήλ και ο Γαβριήλ είναι ο ίδιος άγιος»* (Παρασκευή, 67 ετών, από Πολυχνίτο). *«Είναι Μυτιληνιός άγιος, ήταν ηγούμενος στο μοναστήρι και τον έσφαξαν οι Τούρκοι»* (Βασιλική, 36 ετών, Θερμή). *«Δεν ήξερα ποιος ακριβώς ήταν, τώρα τελευταία το έμαθα»* (Μάρα, 27 ετών, Μενεμένη). Οι περισσότεροι ερωτηθέντες -ανάμεσα στους οποίους και δύο Μανταμαδιώτες- απαντούσαν: *«Είναι ο Ταξιάρχης»* θεωρώντας προφανώς περιττή και πιθανώς βλάσφημη την ερώτηση. Οι προσκυνητές του Ταξιάρχη είτε πρόκειται για ντόπιους, είτε για ξένους, φαίνεται να πιστεύουν σε έναν άγιο χωρίς να γνωρίζουν ποιος ακριβώς είναι αυτός. Όπως υποστηρίζει και ο Μαραντζίδης (1997: 53) *«[...] ο άγιος που λατρεύουν οι Μανταμαδιώτες, επισήμως δεν υπάρχει»*. Στη συνείδηση των πιστών είτε είναι ντόπιοι είτε από άλλα μέρη, δεν έχει μεγάλη σημασία ο ακριβής προσδιορισμός του αγίου.

Μνήμες: το πανηγύρι τότε...

Ο θρύλος για την ιστορία του μοναστηριού έτσι όπως καταγράφεται στα βιβλία του ιερέα (Δύσσοις 1988, 1992), χάνεται στα βάθη των αιώνων όπως και ο θρύλος της κατασκευής της θαυματουργής εικόνας του Ταξιάρχη. Η αναγωγή της ιστορίας του μοναστηριού στο πολύ μακρινό παρελθόν και οι αναφορές στο Βυζάντιο, συνδέονται με τις θεωρίες για την αντίληψη του χρόνου και την ομογενοποίηση του, στα πλαίσια της κατασκευής και ανάδειξης των εθνικών κρατών. Στην προκειμένη περίπτωση αφορά τη δημιουργία του καταστατικού μύθου του μοναστηριού. Οι προσκυνητές αφηγούνται ξανά και ξανά τις ιστορίες αυτές και συνδέουν το παρελθόν και το παρόν με τα σημερινά θαύματα, σε μια εξελικτικά αέναη διαδικασία.

Οι Μανταμαδιώτες πληροφορητές μου θεωρώντας προφανώς τετριμμένες και χλιοειπωμένες τις σχετικές με τους μύθους αυτούς ιστορίες, παρέπεμπαν στα βιβλία και σε όσα είχαν ακούσει να λέγονται από τους γεροντότερους. *«Αυτά είναι γνωστά τα ξέρουν όλοι»*. Αντίθετα πολύ πρόθυμα απαντούσαν σε ότι είχε σχέση με *«το πανηγύρι τότε...»*. Ο Thompson εξηγεί ότι : *«Η ιστορία εν συντομία, δεν αφορά μόνο*

τα γεγονότα, τις δομές ή τους τρόπους συμπεριφοράς, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτά βιώνονται και συγκρατούνται στη φαντασία» (2008: 203). Για τα πεπραγμένα του τότε πανηγυριού, όσον αφορά τη δράση των κατοίκων του χωριού σε ένα γεγονός με σημαντική πολιτισμική, οικονομική και κοινωνική βαρύτητα, αλλά και για τις τοπικές πρακτικές και τις επιτελέσεις του, θα γίνει μια προσπάθεια να «μιλήσουν» οι ίδιοι μέσα από τις συνεντεύξεις τους.

Κατ' αρχήν το πανηγύρι αποτελεί σημείο αναφοράς για χρονιές δυστυχίας, ευμάρειας, πολιτικών και καιρικών φαινομένων «Αυτή τη χρονιά είχε μαξούλι²¹ και στο πανηγύρι είχε κουλμπάνι²² δύο μοσχάρια» (Νέστορας, 70 ετών), ή « Δεν είχε μοσχάρι στο πανηγύρι αυτές τις χρονιές γιατί ήταν η πείνα, ο κόσμος δεν είχε» και «τότε ήταν προεκλογική περίοδος και είχε στο πανηγύρι καμιά δεκαριά βουλευτάδες» (Μιχάλης, 88 ετών). «Αφού τόσες μέρες έβρεχε, τη μέρα του πανηγυριού είχε μια λιακάδα...!» (Σταυρίτσα, 72 ετών). «[...] οι τρόποι με τους οποίους αποθηκεύεται η μνήμη διαφέρουν ποιοτικά από τις όποιες αφηγηματικές μορφές χρησιμοποιούμε για να αναφερθούμε στο παρελθόν» (Παραδέλλης 1999: 47). Οι αναμνήσεις και οι αφηγήσεις των μελών μιας κοινωνίας συνιστούν μια πραγματική ιστορία. Εκφράζουν ατομικές και πολιτισμικές αλήθειες και αναδεικνύουν το τρόπο με τον οποίο συνδέονται ατομική και κοινωνική μνήμη, πολιτισμός και ιστορία. Ο Αντώνης Λιάκος επίσης αναφέρει, ότι η επιλεκτικότητα της μνήμης είναι αναπόφευκτη. «Το πρόβλημα δεν είναι το τι πρέπει να θυμόμαστε και το τι να ξεχνάμε, αλλά το πώς» (2007: 281).

Ο ογδονταοχτάχρονος Μιχάλης θυμάται πως: «Ερχόταν πανηγυράδες από όλο το νησί με όποιο μέσον είχαν στη διάθεσή τους κυρίως όμως, με τα πόδια. Το σπίτι μας γέμιζε κόσμο, κοιμόντουσαν μέχρι και στο διάδρομο, δε μπορούσες να περάσεις. Η μητέρα μου έφτιαχνε ταψιά με φαγητά για να χορτάσουν όλοι. Ο πατέρας μου έλεγε ότι πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή, ερχόντουσαν από απέναντι, από το Αϊβαλί, το Δικελί και αλλού. Έβγαιναν με βάρκες στον Παλιό²³ και από κει με ζώα ή με τα πόδια

---

²¹ Στη ντοπιολαλιά μαξούλι σημαίνει μεγάλη καρποφορία της ελιάς.

²² Κουλμπάνι: η προσφορά ζώου και ζωοθυσία. Κουλμπαντζής: ο δωρητής του ζώου και σε πολλές περιπτώσεις, αυτός που αναλαμβάνει συνολικά το οικονομικό κόστος της παρασκευής του φαγητού (κισκέτς).

²³ Παλιός: Παραθαλάσσια περιοχή νοτιοανατολικά του Μανταμάδου.

στον άγιο». Ο Στρατής, 67 ετών αναφέρει: «Το περιμέναμε πώς και πώς το πανηγύρι. Ασπρίζαμε τα σπίτια, τις αυλές ερχόταν κόσμος και τον φιλοξενούσαμε στα σπίτια μας. Τότε δεν είχε αυτοκίνητα ο κόσμος ερχόταν με ότι έβρισκε με τα πόδια, με αραμπάδες, με ζώα. Από όλο το νησί και από αλλού. Μέχρι από τα απέναντι παράλια ερχόταν με τις βάρκες». Κάποιοι προσκυνητές έμεναν στα κελιά επί δεκαπέντε μέρες πριν το πανηγύρι. Αυτοί είχαν τάμα να «δεκαπεντήσουν».²⁴

Ο Μπάμπης θυμάται τους δρόμους και τα σοκάκια του χωριού γεμάτα κόσμο. «Για να περπατήσεις έπρεπε να σπρώχνεις το κόσμο. Δέκα καφενεία είχε το χωριό δέκα μουσικές παίζανε όλες τις μέρες. Χόρευε ο κόσμος, διασκεδάζε. Πρώτα πήγαινε στον άγιο προσκυνούσε και μετά ανέβαινε στο χωριό να ψωνίσει και να διασκεδάσει στα καφενεία. Τη Κυριακή το απόγευμα μέχρι τη Δευτέρα πρωί το χωριό άδειαζε. Οι μουσικές όμως παίζανε και το βράδυ της Δευτέρας για να χορέψουν οι χωριανοί. Τις προηγούμενες μέρες οι χωριανοί βγαίνανε στα καφενεία αλλά δε χορεύανε, αφήνανε να χορέψουν οι ξένοι. Αν κάποιος χωριανός μεράκλωνε και έκανε σαματά για να χορέψει, η παρέα του δεν τον άφηνε. -Άσε μωρέ να χορέψουν οι μουσαφίρηδες εμείς θα χορέψουμε τη Δευτέρα». Τη Κυριακή και τη Δευτέρα βγαίνανε στα καφενεία και οι γυναίκες. Όχι όμως και τις άλλες μέρες.

Η Σταυρίτσα ανακαλεί στη μνήμη της τις μέρες αυτές και θυμάται το φόρτο εργασίας της μοδίστρας μητέρας της -αλλά και της ίδιας που τη βοηθούσε- η οποία μέχρι αργά το βράδυ του Σαββάτου, παρέδιδε τα καινούρια φορέματα που έραβαν εν όψει του πανηγυριού, οι κυρίες του χωριού. «Παρότι το σπίτι μας ήταν γεμάτο κόσμο από γνωστούς και συγγενείς που είχαν έλθει από μακριά για να προσκυνήσουν και τους φιλοξενούσαμε, η μητέρα μου ξενυχτούσε για να τελειώσει τα φορέματα που έραβε. Είχαμε να μαγειρέψουμε γιατί έπρεπε να ταΐσουμε πολλά στόματα. Το φαγητό ανήμερα του πανηγυριού όπως και σε κάθε άλλη μεγάλη γιορτή στον Μανταμάδο ήταν ταψιά με γιουβέτσι ψημένα στους φούρνους του χωριού».

---

²⁴ Αυτό το τάμα είχε πολλές συνδηλώσεις σύμφωνα με τους πληροφορητές. Ό Τάκης μου ανέφερε: «Όταν πέθανε ο πατέρας μου η μητέρα μου κλείστηκε στο σπίτι για τέσσερα ολόκληρα χρόνια. Όταν έγινε η εκταφή τότε η μητέρα μου πήγε στο Ταξιάρχη να δεκαπεντήσει και μετά άρχισε να βγαίνει έξω». Αυτή τη συμβολική πρακτική η οποία αποτελεί ένα ενδιάμεσο «μεθοριακό» στάδιο ανάμεσα στο πένθος και την επανένταξη στη κοσμική ζωή μου την ανέφεραν και άλλοι ντόπιοι πληροφορητές.

Μέσω της μνήμης, έστω και υποκειμενικής διαχέονται στο παρόν οι κοινές εμπειρίες του τοπικού παρελθόντος. Οι ντόπιοι διατηρούν στη μνήμη τους μόνο καλές αναμνήσεις από το πανηγύρι «έτσι όπως γινόταν παλιά» όπου αντάμωναν φίλοι και συγγενείς, που έμεναν σε άλλα μέρη του νησιού. «Μπορεί όλο το χρόνο να μην είχαν ανταμώσει. Τότε δεν υπήρχαν συγκοινωνίες». Ήταν μια ευκαιρία για ανταμώματα διασκέδαση και μια ανάπαυλα για ξεκούραση. «Ο κόσμος δεν προσκυνούσε μόνο, ερχόταν και για να διασκεδάσει, χόρευε, πετούσε χρήμα στις μουσικές. Γινόταν τσακωμοί γιατί χόρευαν με τη σειρά».²⁵

Από τις αναφορές των ντόπιων στις συνεντεύξεις προκύπτει, ότι η οικονομική σημασία του πανηγυριού στη ζωή του χωριού ήταν μεγάλη. Ο Παναγιώτης, 68 ετών, ανέφερε ότι τον «τζίρο» που έκανε ο φούρναρης πατέρας του τις τρεις μέρες που διαρκούσε το πανηγύρι δεν τον έκανε όλη τη χρονιά. «Εκείνες τις μέρες ο πατέρας μου πουλούσε και ελιές στο φούρνο για να παίρνουν οι προσκυνητές. Έπαιρνε και δυο παραγιούς για να βοηθούν αλλά και εμείς τα παιδιά ήμασταν όλη μέρα στο φούρνο». Το ίδιο υποστηρίζουν και οι υπόλοιποι καταστηματάρχες του χωριού. Ο Σταμάτης, 58 ετών θυμάται: «Το καφενείο μας ήταν το πιο μεγάλο του χωριού. Η μουσική στο πανηγύρι άρχιζε τη Παρασκευή το βράδυ και συνεχιζόταν ως τη Τρίτη το μεσημέρι. Το πρωί σταμάταγε γιατί έπρεπε να ξεκουραστούν οι μουσικάντηδες. Πολλές φορές τη Κυριακή ανήμερα του πανηγυριού έπαιζαν από το μεσημέρι». Οι γεροντότεροι όταν ανακαλούν στη μνήμη τους τα πανηγύρια περασμένων χρόνων, εξωραΐζουν το τότε και ψέγουν το σήμερα. Ο Sandro Portelli (1998) αναφέρει ότι η προφορική ιστορία δεν είναι μια ιστορία των γεγονότων αλλά μια ιστορία της υποκειμενικότητας. Όμως όπως ο ίδιος υποστηρίζει «Η 'υποκειμενικότητα' αποτελεί αντικείμενο της ιστορίας όσο και τα πιο ορατά 'γεγονότα'. Αυτά που πιστεύει ο

---

²⁵ Σε όλα σχεδόν τα πανηγύρια στα χωριά της Λέσβου, υπάρχει αυτή η πρακτική με τα «νούμερα». Ο ενδιαφερόμενος ζητά και παίρνει από την ορχήστρα, ένα χαρτάκι με ένα νούμερο, που δηλώνει τη σειρά προτεραιότητας με την οποία θα χορέψει αυτός και η παρέα του. Αυτό που δεν δηλώνεται και συνήθως δημιουργεί εντάσεις ανάμεσα στις παρέες, είναι ο χρόνος κατοχής της πίστας. Συνήθως όσο πιο πολλά χρήματα «χαρτούρα» ξοδεύει κάποιος για την ορχήστρα τόσο πιο πολύ χρόνο δικαιούται στη πίστα και στο χορό. Είναι μία διάσταση της επιδεικτικής κατανάλωσης (βλ. Herzfeld 1980, Cowan 1991, Παπαταξιάρχης 1992, Πανόπουλος 2006) η οποία τα τελευταία χρόνια με την οικονομική κρίση, αποτελεί έναν από τους λόγους που τέτοιου είδους γλέντια φθίνουν.

πληροφορητής είναι πράγματι εξίσου ένα γεγονός (δηλαδή το γεγονός ότι αυτός ή αυτή που το πιστεύει) όπως αυτό που 'πραγματικά' συνέβη» (ο.π.:65).

Η νοσταλγία για το πανηγύρι το οποίο αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι του προσκυνήματος, είναι διάχυτη στο λόγο των ντόπιων πληροφορητών. Απέναντι στις πρακτικές ανάδειξης του αγίου εκφράζουν μια αποστασιοποίηση και σε αρκετές περιπτώσεις και μια άρνηση κυρίως επειδή πιστεύουν ότι υφίσταται οικονομική εκμετάλλευση του Ταξιάρχη. «*Τώρα όλα γίνονται για το χρήμα*». Επίσης υπάρχουν απόψεις ότι η ανάδειξη του ναού ως προσκυνηματικού τόπου συνέβαλλε στην υποβάθμιση του πανηγυριού στο χωριό και στην κατάργηση του γλεντιού στα καφενεία. Για τις απόψεις αυτές αλλά και τη στάση των Μανταμαδιωτών θα γίνει εκτενέστερη αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

3.1 Πρακτικές επιτέλεσης

Η περιγραφή του μεγάλου πανηγυριού που λαμβάνει χώρα τη Κυριακή των Μυροφόρων, αποτελεί ουσιαστικά ένα μεγάλο κομμάτι της επιτόπιας έρευνας. Η συνεχής παρουσία μου στην εκκλησία και η διαμονή μου στα κελιά από την Πέμπτη έως και τη Κυριακή το βράδυ, μου έδωσε κατά κάποιο τρόπο τη δυνατότητα να συμμετέχω στις πρακτικές επιτέλεσης του εορτασμού του Ταξιάρχη. Κατά τη διάρκειά του κατέγραψα την προσέλευση των προσκυνητών, την τελετουργία της θυσίας, τη θεία λειτουργία και τη λιτανεία, το παζάρι, τη δημοπρασία των ζώων, αλλά και τα όσα συμβαίνουν αυτές τις ημέρες ένα χιλιόμετρο πιο πέρα: «*στου χουριό τ' αγιού*», τον Μανταμάδο.

Οι ετοιμασίες για τη μεγάλη εορτή του Ταξιάρχη, αρχίζουν αρκετές μέρες πριν από αυτό. Βιντεοσκοπούνται και προβάλλονται μέσω Facebook, ενώ παράλληλα οι χρήστες αυτού του μέσου, παρέχουν κάθε είδους πληροφορία για το προσκύνημα. Ροές προσκυνητών φτάνουν στο ναό, έως και μία εβδομάδα πριν και μετά το πανηγύρι με τη μεγάλη κορύφωση από το Σάββατο το απόγευμα έως τη Κυριακή το βράδυ.

Ημέρα πρώτη: Σάββατο

Το Σάββατο το πρωί τελέστηκε θεία λειτουργία. Μέσα στην εκκλησία, υπήρχε έντονη κινητικότητα από τους εθελοντές και τους υπεύθυνους για τον ανθοστολισμό των εικόνων της εκκλησίας και του περιβόλου, εργασίες οι οποίες είχαν τελειώσει μέχρι το μεσημέρι που ο κόσμος είχε ήδη αρχίσει να πυκνώνει.

Νωρίς το απόγευμα άρχισε και η τελετουργία της ταυροθυσίας κάτω από το μεγάλο πλάτανο στην αυλή της εκκλησίας. Ο ταύρος αποτελεί προσφορά και ο χορηγός *κουλμπαντζής* συνήθως εκπληρώνει κάποιο τάμα στον άγιο. Δέκτης του *κουλμπανιού* δεν είναι μόνο ο άγιος αλλά και ολόκληρο το χωριό. «Το *κουλμπάνι* αποτελεί πρακτική δωρήματος προς την κοινότητα, η οποία διαθέτει χαρακτηριστικά ολικής παροχής και πράξη γενικευμένης αμοιβαιότητας» (Ιωαννίδης 1997: 270). Αυτή τη φορά το *κουλμπάνι* έγινε με χορηγό μία γυναίκα, η οποία έχει γεννηθεί και μεγαλώσει στο Μανταμάδο και διαμένει στην Αγγλία.²⁶

Στο πανηγύρι του Ταξιάρχη στο Μανταμάδο, η τελετουργία της θυσίας ήταν και συνεχίζει ως σήμερα να αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του, αν κρίνει κάποιος από το γεγονός ότι οι διοργανωτές για δεύτερη φορά απήφησαν την εισαγγελική απόφαση η οποία απαγόρευε τη θυσία.²⁷ Η όλη διαδικασία δεν κράτησε παραπάνω από μερικά λεπτά της ώρας. Το ζώο αναισθητοποιήθηκε με ένα ειδικό εργαλείο και αμέσως αφαιρέθηκε το κεφάλι και άρχισε η εκδορά. Το θέαμα παρακολούθησαν εκατοντάδες κόσμου, οι περισσότεροι από τους οποίους, το κατέγραφαν με κινητά τηλέφωνα και κάμερες. Το πλήθος κινητοποιήθηκε όταν αποκόπηκε το κεφάλι από

---

²⁶ Ο Ιωαννίδης (1997) στη μελέτη του για το «πανηγύρι του ταύρου», στην Αγία Παρασκευή αναφέρει ότι ο *κουλμπαντζής* είναι ιδιώτης με πειστήρια εντοπιότητας, δηλαδή πρέπει είτε να διαμένει ή να κατάγεται από την Αγία Παρασκευή, είτε να συνδέεται έστω με αγχειστιακούς δεσμούς με τη κοινότητα. Στον Μανταμάδο πλέον δεν ισχύει αυτή πρακτική της εντοπιότητας, διότι υπάρχει μεγάλη προσφορά από ξένους προσκυνητές τόσο για δωρεές ταύρων όσο και για την κάλυψη των εξόδων του *κουλμπανιού*.

²⁷ Τα τελευταία χρόνια έχει ξεκινήσει ένας «πόλεμος» ανάμεσα στην εκκλησία και σε έναν φιλοζωικό σύλλογο ο οποίος με παρέμβασή του κατάφερε, κατόπιν εντολής της εισαγγελίας πρωτοδικών Λέσβου, η διεύθυνση κτηνιατρικής της περιφέρειας Βορείου Αιγαίου να απαγορεύσει τη ταυροθυσία το 2015. Συγκεκριμένα απαγορεύτηκε η θυσία «για να τηρηθούν οι υγειονομικοί κανονισμοί που αφορούν τη σφαγή ζώων αποκλειστικά σε σφαγεία, αλλά και του νόμου περί προστασίας των ζώων, που απαγορεύει τη διατήρηση ζώων για πολιτιστικούς και παρεμφερείς σκοπούς». (www.sansimera.gr).

το σώμα του μοσχαριού. Όλοι βουτούσαν κομμάτια βαμβάκι στο αίμα που έρρεε, έκαναν σταυρούς στο μέτωπο και τα μάγουλα και τα συνέλεξαν σε πλαστικά σακουλάκια. Όταν αφαίρεσαν τη γλώσσα του ζώου, πολλοί από τους παρευρισκόμενους ζητούσαν και έπαιρναν μικρά κομματάκια, τα οποία επίσης συνέλεξαν σε άλλα σακουλάκια «Το μόνο μέρος του ζώου που έχει ιδιαίτερη σημασία και γίνεται ανάρπαστο από τους παρόντες είναι η γλώσσα, την οποία τεμαχίζουν και τη μοιράζουν. Πιστεύουν ότι η γλώσσα προστατεύει από το κακό μάτι και τη γλωσσοφαγιά και γι' αυτό τη βάζουν στη πόρτα» (Αλεξάκης 2001: 308). Υπήρχε μεγάλος συνωστισμός ενώ η μυρωδιά από το αίμα, τη σάρκα και τα εντόσθια του φρεσκοσφαγμένου ζώου, ήταν εξαιρετικά έντονη και δημιουργούσε μια αποπνικτική ατμόσφαιρα.

Έξι σφαγείς τεμάχισαν το ζώο, ενώ ένα επιτελείο από τριάντα δύο ανθρώπους, βοηθούσαν σε διάφορες εργασίες.²⁸ Μετά τον τεμαχισμό, άρχισε η διαδικασία μαγειρέματος σε μεγάλα καζάνια, που τοποθετήθηκαν πάνω σε φωτιές που άναβαν, στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο των μαγειρειών. Αρκετός κόσμος, έμεινε στο χώρο της σφαγής και παρακολουθούσε την προετοιμασία του φαγητού. Τεράστια καζάνια γέμισαν με κρέας και τοποθετήθηκαν πάνω στις φωτιές, οι οποίες εφοδιάζονταν όποτε χρειαζόταν από μια μεγαλύτερη φωτιά που έκαιγε όλη νύχτα λίγο πιο πέρα.

Αργότερα όταν το κρέας έβρασε, τα καζάνια μεταφέρθηκαν έξω από τα μαγειρεία. Εκεί πολτοποιήθηκε, αφαιρέθηκαν οι σκληρές ίνες και οι πέτσες και προστέθηκε το σιτάρι. Σ' αυτό το στάδιο χρειάζεται συνεχές ανακάτεμα, ώσπου να ομογενοποιηθεί και να πάρει τη μορφή ενός πηχτού πολτού. Μετά τα καζάνια τοποθετήθηκαν χάμω στην αυλή και πάνω σε κάρβουνα που μεταφέρονται από τη μεγάλη φωτιά η οποία εφοδιάζεται με ξύλα όλη τη νύχτα. Το κρέας στον Μανταμάδο μαγειρεύεται με δύο τρόπους: αυτός που περιεγράφηκε και ένας δεύτερος με ρεβίθια. Για τη κατασκευή του παραδοσιακού φαγητού *κισκέτς* χρησιμοποιήθηκαν: 1000 κιλά κρέας (του ταύρου που θυσιάστηκε και πρόβειο), 250 κιλά σιτάρι, 200 κιλά

---

²⁸ Από τους τριάντα δύο ανθρώπους που βοηθούσαν στη προετοιμασία του φαγητού οι περισσότεροι είναι εθελοντές. Ανάμεσα σε αυτούς όπως μου ανέφερε ο υπεύθυνος αρχιμάγειρας αργότερα, είναι γιατροί, στρατιωτικοί, ένας δικηγόρος και πολλοί άλλοι οι οποίοι έρχονται κάθε χρόνο από όλα τα μέρη της Ελλάδας για αυτό το λόγο. Οι εθελοντές βοηθοί και οι μάγειρες είναι όλοι άνδρες.

ρεβίθια, 150 κιλά κρεμμύδια και τρεις περίπου τόνοι ξύλα για τη φωτιά. Συνολικά μαγειρεύτηκαν και μοιράστηκαν στον κόσμο 72 καζάνια φαγητό.

Το απόγευμα του Σαββάτου οι καμπάνες χτύπησαν για το μεγάλο εσπερινό. Ο χώρος μέσα στην εκκλησία και στον αύλιο χώρο, ήταν γεμάτος κόσμο ενώ από τις επτά η ώρα το απόγευμα, είχε σχηματιστεί μια τεράστια ουρά ανθρώπων που περίμεναν υπομονετικά για να προσκυνήσουν. Για την ομαλή διεξαγωγή του προσκυνήματος, είχαν τοποθετηθεί ειδικά κιγκλιδώματα που σχημάτιζαν ένα διάδρομο τον οποίο διέσχιζαν οι προσκυνητές μέχρι την είσοδο στο ναό. Αργότερα τοποθετήθηκαν αστυνομικοί και στις δύο εισόδους της εκκλησίας για επιβάλλουν τη τάξη όποτε χρειαζόταν. Αυτοί φρόντιζαν να βάζουν ανά τακτά διαστήματα, έναν ορισμένο αριθμό ανθρώπων, οι οποίοι προσκυνούσαν και έβγαιναν από τη διπλανή πόρτα. Υπήρχαν προσκυνητές κυρίως γυναίκες, οι οποίες διέσχιζαν το προαύλιο με τα γόνατα. Έξω στον περίβολο της εκκλησίας, κυρίως η βόρεια πλευρά είχε καταληφθεί από κόσμο στην πλειοψηφία τους Ρομά, οι οποίοι είχαν απλώσει τα στρωσίδια τους όπου υπήρχε κενός χώρος. Τα κελιά είχαν γεμίσει ασφυκτικά καθώς και οι διάδρομοι οι βεράντες και τα σκαλιά.

Ο εσπερινός τελείωσε αργά το βράδυ, όμως οι ροές των πιστών συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της νύχτας και μέχρι το πρωί της επόμενης, από προσκυνητές που κατέφθαναν με τα πόδια. Ο κόσμος αφού άναβε το κερί του και προσκυνούσε, έβγαινε από τη πλαϊνή είσοδο στο χώρο όπου μαγειρευόταν το *κισκέτς*. Αφού παρακολουθούσε για λίγο τη διαδικασία έβγαινε στον εξωτερικό χώρο της εκκλησίας, όπου επικρατούσε μια έντονα πανηγυρική ατμόσφαιρα. (Βλ, σχετικά: Dudisch 2000, Hirschon 2004, Αλεξάκης 2006). Πάρα πολλοί προσκυνητές περνούσαν από το αναψυκτήριο που βρίσκεται δίπλα από το ναό, πριν συνεχίσουν τη βόλτα τους στους υπαίθριους πάγκους των μικροπωλητών, οι οποίοι καταλάμβαναν και τις δύο πλευρές του δρόμου ως τις αρχές του χωριού. Μαζί με την καθιέρωση του Ταξιάρχη του Μανταμάδου ως προσκυνηματικός τόπος, οι υπαίθριοι πάγκοι «*φρίτζες*»²⁹, που ως τότε το περιεχόμενό τους απευθυνόταν περισσότερο σε παιδιά, πολλαπλασιάστηκαν και εξελίχθηκαν σε παζάρι όπου πωλείται ότι μπορεί να

---

²⁹ Φρίτζα στη ντοπιολαλιά είναι ο πάγκος του μικροπωλητή μαζί με τηνπραμάτεια του.

πωληθεί. (Βλ, σχετικά: Hirschon 2004). Οι πάγκοι είχαν ήδη στηθεί από την Πέμπτη και ήταν εκεί ως την Δευτέρα. Οι μικροπωλητές πληρώνουν στην εκκλησία ένα είδος ενοικίου για το χώρο όπου στήνουν τους πάγκους, ο οποίος κοστολογείται με το μέτρο.

Όλες τις μέρες του πανηγυριού υπάρχει μεγάλη κίνηση στο χώρο του παζαριού, ενώ το Σάββατο το απόγευμα ως τις πρώτες πρωινές ώρες επικρατεί το αδιαχώρητο. Οι επισκέπτες συνδυάζουν το προσκύνημα με τη βόλτα για ψώνια, είναι δε μια ευκαιρία για κοινωνική συναναστροφή με φίλους και γνωστούς που έχουν πάει για τον ίδιο λόγο. Αυτή την επιστροφή των προσκυνητών στον εξωτερικό «κοσμικό» χώρο, τις επισκέψεις στα καταστήματα με τα αναμνηστικά και τα σουβενίρ, η Dubisch (2000: 106) την αποκαλεί «*αποϊεροποίηση της πορείας του προσκυνητή*», ενώ οι Turner και Turner (1978) θεωρούν ότι υπάρχει ομοιότητα ανάμεσα στο προσκύνημα και το ψυχαγωγικό ταξίδι που κάνει κανείς μακριά από το τόπο του. Πολλοί μικροπωλητές, οι οποίοι είναι διαφόρων εθνικοτήτων και έχουν έλθει απ' όλα τα μέρη της Ελλάδας, μου ανέφεραν ότι και οι ίδιοι συνδυάζουν το προσκύνημα με τη δουλειά.

Ημέρα δεύτερη: Κυριακή

Το επόμενο πρωινό της Κυριακής οι καμπάνες σήμαναν στις επτά και μισή και άρχισε η πανηγυρική λειτουργία στην οποία χοροστάτησαν εννέα επίσκοποι και πλήθος ιερέων. Μπροστά στην εικόνα του αγίου, στεκόντουσαν γυναίκες οι οποίες την σκούπιζαν κατά διαστήματα και τακτοποιούσαν τα άπειρα άνθη που προσέφεραν οι προσκυνητές στον Άγιο. Επίσης φρόντιζαν για την ακεραιότητα του ανθοστολισμού της εικόνας από τους πιστούς, που επέμεναν να πάρουν ένα *ιερό* λουλούδι. Άλλοι εθελοντές φρόντιζαν το τεράστιο μανουάλι με τα κεριά, τα οποία έσβηναν αμέσως μόλις τα άναβαν προσκυνητές. Οι εκκλησιαστικοί επίτροποι επόπτευαν το παγκάρι και φρόντιζαν να προμηθεύουν τους πιστούς λαμπάδες κάθε μεγέθους καθώς και τα *παπούτσια του αγίου*. Στο κέντρο του ναού μπροστά από την ωραία πύλη, υπήρχε ένα μεγάλο τραπέζι γεμάτο άρτους (πενήντα πέντε), οι οποίοι μετά την αρτοκλασία μοιράστηκαν στο κόσμο ο οποίος ποδοπατήθηκε για ένα κομματάκι.

Στις έντεκα και μισή ακολούθησε η λιτανεία της εικόνας του αγίου - όχι της ανάγλυφης - γύρω από τη μονή υπό τους ήχους της μπάντας του στρατού. Τη συνόδευσε σύσσωμη η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία του νησιού. Αμέσως μετά το τέλος της λιτανείας, άρχισε η διανομή του φαγητού. Λίγο πριν ξεκινήσει η διανομή από τη πλαϊνή είσοδο κοντά στο χώρο της σφαγής και των μαγειρείων, τοποθετήθηκαν πάλι οι σιδερένιες μπάρες που δημιουργούσαν ένα διάδρομο και ο κόσμος σχημάτισε μια τεράστια ουρά μπροστά από αυτή την είσοδο για να προμηθευτεί φαγητό. Ο συνωστισμός ήταν απίστευτος. Οι είσοδοι είχαν κλειστεί και φρουρούνταν από αστυνομικούς. Παρότι οι υπεύθυνοι της εκκλησίας διαβεβαίωναν για τη μεγάλη ποσότητα φαγητού η οποία ήταν αρκετή για να ικανοποιηθούν όλοι, ο κόσμος ανυπομονούσε. «Η σημασία αυτού του φαγητού θεωρείται μεγάλη. Πιστεύουν ότι από άποψη υγιεινής και θρησκευτικής είναι πολύ καλό να φάνε λίγο από αυτό»(Αλεξάκης 2001: 321). Όταν μετά από δύο περίπου ώρες άνοιξαν οι πόρτες, τα πράγματα είχαν ηρεμήσει. Ωστόσο, ακόμα υπήρχε κόσμος και έβγαιναν συνεχώς καινούρια καζάνια γεμάτα με φαγητό.³⁰

Το απόγευμα τα πράγματα είχαν κάπως ηρεμήσει με την έννοια ότι δεν υπήρχαν ουρές προσκυνητών έξω από την εκκλησία μέσα όμως, από το παγκάρι μέχρι την εικόνα, για να διανύσει κάποιος απόσταση είκοσι μέτρων μπορεί να έκανε και μισή ώρα. Νωρίς το απόγευμα άρχισε η δημοπρασία των ζώων τα οποία φέρνουν οι πιστοί στον άγιο και φυλάσσονται σε έναν αγρό δίπλα από την εκκλησία.

Από την Πέμπτη στον αγρό αυτό, υπήρχαν τέσσερα αρνάκια ένα άλογο και ένα γουρουνάκι. Τις επόμενες μέρες πλήθος ζώων κατέφθαναν κυρίως αρνιών, ώστε ως τη Κυριακή το απόγευμα που άρχισε η δημοπρασία είχε δημιουργηθεί ένα μεγάλο κοπάδι από ζώα, αρνιά, κατσίκες, άλογα, γουρούνια, κοτόπουλα, και γαλοπούλες. Σε πολλά από αυτά είχαν δέσει στο λαιμό τους κόκκινες κορδέλες ενώ κάποιοι Ρομά, τους είχαν κρεμάσει διάφορες γαλάζιες χάντρες. Πλήθος κόσμου παρακολουθούσε

---

³⁰ Όταν ο κόσμος λιγόστεψε αρκετά, θέλησα και η ίδια να ζητήσω φαγητό. Τότε όμως δεν υπήρχαν πλέον κεσεδάκια και μου είπαν ότι έπρεπε να προμηθευτώ ένα. Βρήκα κάτι και το γέμισαν κρέας με ρεβίθια, γιατί το φαγητό με το σιτάρι είχε τελειώσει παρότι είχε φτιαχτεί περισσότερη ποσότητα από αυτό. Ο σύζυγος μου, ο οποίος ήλθε αργότερα, έφερε δύο κεσεδάκια φαγητό με σιτάρι και όταν εξέφρασα την σχετική απορία, με πληροφόρησε ότι συνήθως έχουν κάποια φυλαγμένα για τους «γνωστούς»!!

και πλειοδοτούσε όταν άρχισε η διαδικασία. Για το κάθε ζώο ο υπεύθυνος ανακοίνωνε μία ενδεικτική τιμή, οι ενδιαφερόμενοι ανέβαζαν (ελάχιστα) το ποσό, ώσπου μετά από δύο-τρεις φορές το ζώο κατοχυρωνόταν στο τελευταίο πλειοδότη, ο οποίος πλήρωνε αμέσως. Ένα ζευγάρι, ανέφερε ότι παίρνουν μέρος στη δημοπρασία κάθε χρόνο γιατί είναι «καλό» να έχεις στο κοπάδι σου ζώα τα οποία είναι τάματα στον άγιο. Κάποιοι άνθρωποι, πλειοδοτούσαν συνέχεια με αποτέλεσμα, να έχουν αγοράσει από ένα μικρό κοπάδι ζώα, τα οποία στρίμωχναν σε αγροτικά, αυτοκίνητα και φορτηγά. Η διαδικασία διήρκησε ως αργά το βράδυ. Στο χωράφι έμειναν τρία ζώα, δύο πρόβατα και το ένα άλογο. Παλιότερα, αν ξέμεναν ζώα από τη δημοπρασία, αυτή συνεχιζόταν την επόμενη μέρα στην πλατεία του χωριού στα καφενεία. Ο Νίκος, (68 ετών) θυμάται ότι παλαιότερα, τα παιδιά της ηλικίας του έπαιρναν αυτά τα ζώα και τα γύριζαν στις γειτονιές του χωριού για να τα πουλήσουν.

Σε γενικές γραμμές όλοι έφευγαν ευχαριστημένοι. Οι κτηνοτρόφοι γιατί πρόσθεσαν στο κοπάδι τους ζώα-τάματα, καθαγιασμένα από τη χάρη του αγίου και επιπλέον τα αγόρασαν σε τιμή οικονομικότερη από αυτή της αγοράς. Το ίδιο ικανοποιημένοι και για τους ίδιους λόγους, ήταν οι κρεοπώλες και οι ιδιώτες καθώς και η εκκλησία, η οποία ενισχύει το ταμείο της με ένα ακόμα σημαντικό ποσό.

Αργά το απόγευμα, οι περισσότεροι Λέσβιοι προσκυνητές οι οποίοι κατά τη διάρκεια του πανηγυριού έμεναν στον περίβολο ή στα κελιά της εκκλησίας, μάζευαν τα πράγματά τους και έφευγαν. Προσκυνητές όμως, συνέχισαν να καταφθάνουν ως αργά το βράδυ.

Ημέρα τρίτη: Δευτέρα

Την επόμενη μέρα, υπήρχε έντονη κινητικότητα από τους Ρομά οι οποίοι μάζευαν τα πράγματά τους προκειμένου να ξεκινήσουν για τη Μυτιλήνη, όπου θα επιβιβάζονταν στα πλοία που έφευγαν για Πειραιά και Καβάλα. Η ίδια κινητικότητα υπήρχε και στους μικροπωλητές, οι οποίοι συσκέυαζαν τα εμπορεύματα τους και τα φόρτωναν στα αυτοκίνητα. Προσκυνητές προσέρχονταν καθ' όλη τη διάρκεια της μέρας. Στα κελιά υπήρχαν αρκετοί προσκυνητές από άλλα μέρη της Ελλάδας, οι οποίοι προσέρχονται αρκετές φορές κατά τη διάρκεια του έτους, και γνώριζαν τους ιερείς

και την υπεύθυνη των κελιών. Επίσης, παρέμειναν και οι εθελοντές για να βοηθήσουν στον καθαρισμό της εκκλησίας και του περιβάλλου.

Ημέρα τέταρτη: Τρίτη

Όπως τη Δευτέρα έτσι και την Τρίτη από το πρωί ως το βράδυ, υπήρχε μία σταθερή ροή προσκυνητών από όλο το νησί οι οποίοι είτε ήθελαν να προσκυνήσουν με την ησυχία τους είτε έφερναν ηλικιωμένα άτομα για προσκύνημα. Δύο μεγάλες παρέες Ρομά, που είχαν καταφθάσει τη προηγούμενη νύχτα, είχαν απλώσει τα πράγματα τους έξω από τον περίβολο. Εκεί είχαν στήσει το δικό τους πανηγύρι με φωτιές, φαγοπότι, χορό και τραγούδια. Νωρίς το απόγευμα, φόρτωσαν και οι τελευταίοι μικροπωλητές τα αυτοκίνητα και έφυγαν. Το μέρος τριγύρω, θύμιζε ένα μεγάλο σκουπιδότοπο.

3.2 Τι γίνεται στο χωριό

Γύρω στις έντεκα το βράδυ του Σαββάτου και ενώ στο Ταξιάρχη επικρατούσε το αδιαχώρητο, ανηφόρησα για το χωριό. Η σιωπή του ήταν εκκωφαντική. Στο πανηγύρι του 2017, κανένα καφενείο του χωριού δεν είχε μουσική. Με την παρέα μου καθίσαμε σε ένα καφενείο όπου συναντήσαμε ένα ζευγάρι ντόπιων πληροφορητών. Ελάχιστοι άνθρωποι καθόταν στα πολύ λιγότερα από τις δεκαετίες του '50, '60, και '70 καφενεία. Τα υπόλοιπα καταστήματα του χωριού το βράδυ του Σαββάτου είχαν κλείσει παρότι ήταν παραμονή του πανηγυριού, δηλαδή η βραδιά όπου παλιότερα η διασκέδαση έφτανε στο αποκορύφωμά της. Ο Σταμάτης, ο πατέρας του οποίου – όπως αναφέρθηκε πιο πάνω– είχε το μεγάλο καφενείο στον Μανταμάδο αναφέρει: *«Τώρα το καφενείο έχει περάσει στο γιο μου. Πέρυσι ήταν το μοναδικό που είχε μουσική. Πέρασε κάποια στιγμή η ΔΟΥ και τον έγγραψε. Χίλια ευρώ πλήρωσε. Φέτος είναι κλειστό, ο γιος μου δουλεύει στο καφενείο της εκκλησίας».*

Πολυάριθμοι ταλαιπωρημένοι από την πολύωρη πεζοπορία προσκυνητές, διέσχισαν την πλατεία του χωριού. Κάποιοι σταματούσαν να πάρουν μια ανάσα. Άλλοι συνέχιζαν γιατί ήθελαν να φέρουν εις πέρας την υποχρέωση του τάματος μια

ώρα αρχύτερα. Οι τελευταίοι καβαλάρηδες περνούσαν από την πλατεία προκειμένου να πάνε στον άγιο.³¹

Πριν λίγα χρόνια, κατασκευάστηκε ένας περιφερειακός δρόμος ο οποίος αντικατέστησε τον παλιό, που διέσχιζε τη πλατεία του χωριού. Τα αυτοκίνητα με τους προσκυνητές περνάνε από αυτόν τον δρόμο ο οποίος διασχίζει την κάτω πλευρά του χωριού, όπου και εκεί υπάρχει μια δεύτερη αγορά με καταστήματα. Σε αυτήν την περιοχή έχουν ανοίξει και νέα καταστήματα ενώ τα καφενεία που υπήρχαν παλιά εκεί, έχουν αλλάξει επαγγελματική χρήση. Λίγο μετά τα μεσάνυχτα, κατά την επιστροφή στο χώρο της εκκλησίας, μόνο τρία καταστήματα ήταν ανοιχτά.

3.3 Η γιορτή του αγίου στις 8 Νοέμβρη

Ο δεύτερος εορτασμός του Ταξιάρχη έχει ελάχιστες ομοιότητες με τον εορτασμό της Άνοιξης. Οι προσκυνητές είναι σαφώς λιγότεροι και προέρχονται κυρίως από το νησί. Την παραμονή όπου τελείται ο μεγάλος πανηγυρικός εσπερινός, κατέφθασαν αρκετά πούλμαν. Τα περισσότερα ήταν ναυλωμένα από διάφορους συλλόγους. Ανήμερα της εορτής του αγίου, στη λειτουργία προσήλθαν πολλοί προσκυνητές, χωρίς να δημιουργηθεί όμως το αδιαχώρητο και οι ουρές της προηγούμενης φοράς. Η λιτανεία της εικόνας έγινε μέσα στο προαύλιο του ναού υπό τη συνοδεία αγήματος από το γειτονικό στρατόπεδο.

Οι προσκυνητές από άλλα μέρη της Ελλάδας και οι Ρομά ήταν ελάχιστοι και πουθενά δεν υπήρχαν ίχνη κατασκήνωσης στους εξωτερικούς χώρους. Ο καιρός δεν επιτρέπει τη διαμονή στην ύπαιθρο, ούτε σε αυτοκίνητα. Τα κελιά ήταν όλα γεμάτα από εθελοντές και προσκυνητές, οι οποίοι στη πλειονότητά τους ήταν οι ίδιοι

---

³¹ Σε όλα σχεδόν τα πανηγύρια της Λέσβου συμμετέχουν έφιπποι καβαλάρηδες. Σε κάποια από αυτά, διοργανώνονται ιπποδρομίες, σε άλλα συμμετέχουν μεταφέροντας την εικόνα του αγίου και τα λάβαρα των σωματείων και συλλόγων που διοργανώνουν αυτά τα πανηγύρια. Στο συγκεκριμένο προσκύνημα καταφθάνουν παρέες καβαλάρηδων από όλα τα μέρη του νησιού διανύοντας όπως και οι περιπατητές πολύ μεγάλες αποστάσεις. Οι Μανταμαδιώτες αναφέρουν ότι από τα «παλιά» χρόνια, πήγαιναν προσκυνητές με όποιο ζώο διέθεταν λόγω του ότι δεν υπήρχαν άλλου είδους μεταφορικά μέσα. Τη προσέλευση τόσων πολλών καβαλάρηδων, γύρω στους ογδονταπέντε το 2017, τη θεωρούν νεωτερικότητα «τώρα έγινε μόδα».

άνθρωποι που ήταν και στο πανηγύρι της Άνοιξης. Επίσης, σε αυτόν τον εορτασμό δεν πραγματοποιείται η τελετουργία της ταυροθυσίας και κατά συνέπεια, δεν μοιράζεται φαγητό.

Μεγάλη είναι η συμμετοχή των Μανταμαδιωτών, οι οποίοι προσέρχονται οικογενειακώς, ντυμένοι επίσημα. Αυτός ο εορτασμός θεωρείται από τους ίδιους «γνήσιος», «πραγματικός». Οι απαντήσεις που πήρα όταν ρώτησα ορισμένους ήταν: *«Τώρα γιορτάζει ο άγιος στις 8 Νοέμβρη. Την Άνοιξη είναι για τα μάτια του κόσμου»*. Οι περισσότεροι άνδρες προσέρχονται στο ναό μόνο για να ανάψουν κερί. Έπειτα βγαίνουν και κάθονται είτε στο προαύλιο είτε στην καφετέρια έξω από το ναό και παρακολουθούν τη κίνηση. Ούτως ή άλλως οι γυναικείες παρουσίες και στους δύο εορτασμούς είναι εμφανώς περισσότερες από τις ανδρικές.

Οι μικροπωλητές που είχαν στήσει πάγκους ήταν δώδεκα, με μία μεγάλη έκταση του παζαριού να καταλαμβάνεται από μια οικογένεια Ρομά, η οποία πουλούσε μοκέτες και χαλιά με πολύ μεγάλη επιτυχία λόγω της εποχής. Νωρίς το απόγευμα λίγο πριν σκοτεινιάσει, όλοι είχαν μαζέψει τους πάγκους και είχαν φύγει όπως και οι προσκυνητές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

4.1 Το προσκύνημα στο ναό του Ταξιάρχη

Ως θρησκευτικός προορισμός, ο Ταξιάρχης στον Μανταμάδο κατατάσσεται ανάμεσα στους μεγαλύτερους στην Ελλάδα. Καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου κυρίως όμως κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, κατακλύζεται από επισκέπτες. Αρκετοί από αυτούς, έρχονται για προσκύνημα «ειδικού» τύπου. Εκπληρώνουν ένα τάμα όπως η τέλεση ενός γάμου ή μιας βάφτισης. Κάποιες από τις επισκέψεις μου (επτά) από Ιούνιο έως και Νοέμβρη, έγιναν στα πλαίσια αυτών των κοινωνικών υποχρεώσεων. Από τις συζητήσεις ανάμεσα στους προσκεκλημένους διαπίστωνα ότι την περίοδο από την

Άνοιξη έως το Φθινόπωρο, οι ημερομηνίες για τα μυστήρια πρέπει να κλείνονται τουλάχιστον ένα χρόνο νωρίτερα.

4.2 Οι προσκυνητές

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι προσκυνητές του Ταξιάρχη καταφθάνουν από όλα τα μέρη της Ελλάδας αλλά και το εξωτερικό. Ποιοι είναι όμως αυτοί οι προσκυνητές; Από που προέρχονται; Πως συμπεριφέρονται και πως εκφράζουν την πίστη τους στον άγιο; Σύμφωνα με τη Dubisch: «Ο τρόπος προσκυνήματος διαφέρει μέχρι κάποιο βαθμό ανάλογα με την κοινωνική τάξη» (2000: 107).

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, αλλά και από τις σποραδικές προηγούμενες και μετέπειτα επισκέψεις μου στον Ταξιάρχη, παρατήρησα και κατέγραψα το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο εκφράζουν την πίστη τους οι διάφορες κοινωνικές ομάδες. Αυτοί οι διαφορετικοί τρόποι έκφρασης της θρησκευτικότητας ίσως να μην οφείλεται μόνο στην κοινωνική τάξη, αλλά να εξαρτάται και από την απόσταση ανάμεσα στον τόπο προέλευσης και στον προσκυνηματικό τόπο, καθώς και από τη συχνότητα των επισκέψεων. Επίσης διαφοροποίηση στο τρόπο προσκυνήματος υπάρχει ανάμεσα στις γυναίκες στους άνδρες. Πιο δραματοποιημένα εκφράζουν τη πίστη τους οι πρώτες, πιο συγκρατημένα και λιτά οι δεύτεροι. «Ίσως η γυναικεία μερική τουλάχιστον μεθοριακότητα να είναι εκείνη που δίνει στις γυναίκες τη δυνατότητα δραματικότερων θρησκευτικών επιτελέσεων σε αυτό το πλαίσιο» (ο.π.: 274).

Σύμφωνα λοιπόν, με το τρόπο συμπεριφοράς τους κατά τη διάρκεια του προσκυνήματος, τους κατατάσσω σε έξι «κατηγορίες»: στους ντόπιους, στους Τούρκους, στους προσκυνητές από άλλα μέρη της Ελλάδας, στους Ρομά και στους περιπατητές.

« [...] η θρησκεία είναι: 1) ένα σύστημα συμβόλων που επενεργεί με τρόπο ώστε 2) να δημιουργεί στους ανθρώπους ισχυρές και παρατεταμένης διάρκειας διαθέσεις και κίνητρα 3) διαμορφώνοντας αντιλήψεις για τη γενικότερη τάξη της ύπαρξης και 4) ενδύοντας αυτές τις αντιλήψεις με μια

τέτοια αύρα δεδομένης πραγματικότητας 5) ώστε οι διαθέσεις και τα κίνητρα αυτά να φαίνονται ιδιαιζόντως ρεαλιστικά» (Geertz 2003: 98).

Ο τρόπος με τον οποίο ο Geertz ορίζει τη θρησκεία, σκιαγραφείται κατά κάποιο τρόπο στις αντιλήψεις που έχουν οι συγκεκριμένοι προσκυνητές για τη θρησκευτικότητα, καθώς και στις πρακτικές τους, ακόμα και στο λόγο τους κατά τη διάρκεια του προσκυνήματος.

Οι ντόπιοι

Με τον όρο «ντόπιος» αναφέρομαι περισσότερο στους Μανταμαδιώτες και λιγότερο στους Λέσβιους γενικότερα. Η σχέση τους με τον Ταξιάρχη είναι μια σχέση που χαρακτηρίζεται από σεβασμό, οικειότητα, αλλά και φόβο. Είναι ο « δικός τους άγιος» και ο Μανταμάδος «του χωριού τ' αγιού». Η οικειότητα αυτή γίνεται σαφής από το γεγονός ότι όταν αναφέρονται σε αυτόν, ο όρος «άγιος» παραλείπεται και αποκαλείται με το όνομά του μόνο: Ταξιάρχης. Θεωρείται ως «ζωντανός» άγιος ο οποίος περπατάει, συμμετέχει σε πολεμικές συρράξεις με την ιδιότητα του αρχιστράτηγου, απαιτεί και ενίοτε χειροδικεί (γι' αυτό και ο φόβος), κατά αυτόν που θεωρεί ότι δείχνει ασέβεια και παρακούει τις εντολές του. Η τοπική μυθολογία του έχει αποδώσει ακόμα και εγκλήματα που όμως χαρακτηρίζονται «δίκαια» αφού ο άγιος χρησιμοποιεί όλα τα μέσα προκειμένου να αποδοθεί δικαιοσύνη. «Η λατρεία του Άγιου Ταξιάρχη παράγει μια ολόκληρη 'θεολογία δικαιοσύνης' που βρίσκεται πολύ κοντά στις έννοιες της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης» (Μαραντζίδης 1997: 140). Αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής του χωριού και θεωρείται προστάτης των απανταχού της γης Μανταμαδιωτών, οι οποίοι επικαλούνται το όνομά του σε κάθε δύσκολη περίπτωση. «Ο Ταξιάρχης λοιπόν είναι καθισμένος σε δύο κόσμους, αυτόν του ουρανού και εκείνου της κοινότητας» (ο.π.: 53).

Οι πιστοί χριστιανοί κάτοικοι τόσο του χωριού όσο και του νησιού, προσέρχονται ευλαβικά να προσκυνήσουν χωρίς υπερβολές στη συμπεριφορά τους και δίχως να χρονοτριβούν μπροστά στην εικόνα του Αγίου. Θεωρούν τον Ταξιάρχη ως προστάτη της τοπικής κοινωνίας. Η πίστη και η λατρεία τους εκφράζεται σε όλες τις εκφάνσεις της συλλογικής πραγματικότητας. Τα ονόματα Ταξιάρχης και Ταξιαρχούλα ή Ταξούλα

είναι πολύ συνηθισμένα στον Μανταμάδο αλλά και σε όλο το νησί καθώς και τα ονόματα Ευστράτιος-Στρατής και Ευστρατία-Στρατούλα τα οποία αναφέρονται στο αξίωμα του αγίου ως στρατηγός των αγγέλων. Επίσης το όνομα Ταξιάρχης ως τίτλος, χρησιμοποιείται για τον εκπολιτιστικό και μορφωτικό σύλλογο για την ομάδα ποδοσφαίρου, για τη χορωδία και το χορευτικό τμήμα, καθώς και σε πολλά από τα καταστήματα του χωριού και του νησιού γενικότερα. Τέλος, οι δύο σύλλογοι μεταναστών Μανταμαδιωτών τόσο του εξωτερικού όσο και του εσωτερικού καθώς και το περιοδικό που εκδίδουν χρησιμοποιούν το ίδιο όνομα στον τίτλο τους.

Οι προσκυνητές από άλλα μέρη της Ελλάδας

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας αλλά και στις κατά διαστήματα επισκέψεις στο Ταξιάρχη, πάντα υπήρχαν προσκυνητές στο ναό. Τις περισσότερες φορές υπήρχαν άτομα από άλλα μέρη της Ελλάδας τα οποία είτε είχαν έρθει αποκλειστικά για να προσκυνήσουν, είτε συνδύαζαν το προσκύνημα με άλλες υποχρεώσεις τους στο νησί. Τις ημέρες που διαρκεί το πανηγύρι, τα δρομολόγια των πλοίων διπλασιάζονται ενώ και τα αεροπορικά εισιτήρια έχουν εξαντληθεί αρκετό καιρό πριν από αυτό.

Κατά τη διάρκεια του πανηγυριού έμεινα στο ίδιο κελί με τέσσερις γυναίκες από άλλα μέρη της Ελλάδας και συγκεκριμένα δύο από την Θεσσαλονίκη, μία από την Αθήνα και μία από το Αίγιο. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο και έχει επισημανθεί στις ελληνικές ανθρωπολογικές εθνογραφίες (βλ. Hirschon 1978, Neville 1979, Dubisch 2000), οι γυναίκες προσκυνητρίες είναι σαφώς περισσότερες από τους άνδρες. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις για τους έμφυλους ρόλους αποτελεί μέρος των καθηκόντων τους η θρησκευτική ενασχόληση. «Οι γυναίκες είναι εκείνες οι οποίες εκπροσωπούν και συνδέουν συνήθως τις οικογένειές τους με τον πνευματικό κόσμο» (Dubisch 2000: 264).

Όμως, υπήρχαν προσκυνητές από όλα τα μέρη της Ελλάδας και από το εξωτερικό Γερμανία, Αγγλία, Αυστραλία και Καναδά. Επίσης υπήρχαν άνθρωποι οι οποίοι επισκέπτονται επανειλημμένα τον Ταξιάρχη. Σε μια τέτοιου είδους ερώτηση απαντούσαν «με τη βοήθεια του αγίου» και συνέχιζαν: «μας θέλει κοντά του και γι’

αυτό ερχόμαστε». Μερικοί ήταν εθελοντές και βοηθούσαν στη καθαριότητα της εκκλησίας, στο στολισμό και όπου αλλού χρειαζόταν. Η κουβέντα μαζί τους τις περισσότερες φορές επικεντρωνόταν στα θαύματα του αγίου. Παρότι σε κάποιους από αυτούς φρόντιζα από την αρχή να κάνω γνωστή και την ιδιότητά μου αλλά και το θέμα πάνω στο οποίο εργαζόμουν, κάποιες φορές είχα την εντύπωση ότι δε τους περνούσε καν από το μυαλό ότι μπορεί να με ενδιέφερε κάτι άλλο εκτός από τα θαύματα του αγίου.

Αρκετοί από αυτούς, έμεναν τρεις ή και τέσσερις ημέρες στο νησί σε ενοικιαζόμενα δωμάτια στην ευρύτερη περιοχή ή στα κελιά. Επρόκειτο για ζευγάρια ή παρέες τριών τεσσάρων γυναικών. Όσοι μένουν στο νησί κάποιες μέρες, επισκέπτονται και τα άλλα προσκυνήματα του Αγίου Ραφαήλ και της Παναγίας στην Αγιάσο. *«Το νησί σας»*, μου είπε η μία από τις τέσσερις συγκατοίκους του κελιού, *«δεν το αποκαλώ Λέσβο αλλά Ιερονήσι. Με τόσους θαυματουργούς αγίους που έχετε κοντά σας, είστε πολύ τυχεροί άνθρωποι»*. Τα άτομα αυτά, βρίσκονται πολλές ώρες στην εκκλησία, παρακολουθούν όλες τις λειτουργίες και κάποιες φορές σε ώρες που δεν έχει κόσμο, προσεύχονται για πολύ ώρα μπροστά στην εικόνα του αγίου.

Οι Τούρκοι

Οι μελέτες που αφορούν το προσκύνημα του Ταξιάρχη (βλ. Παρασκευαΐδης 1987, Μαραντζίδης 1997, Δύσσοις 1988, Αλεξάκης 2001) αλλά και από τις συνεντεύξεις με τους ντόπιους προκύπτει ότι ανάμεσα στους χιλιάδες ελληνορθόδοξους πιστούς υπάρχουν και αρκετοί μουσουλμάνοι οι οποίοι πιστεύουν στις θαυματουργές ιδιότητες του αγίου. Αυτή η διαπίστωση δεν έχει προκύψει πρόσφατα αλλά χρονολογείται από την περίοδο όπου ζούσαν Τούρκοι στο νησί. Ο Μανταμάδος ήταν ένα από τα χωριά τα οποία δεν κατοικήθηκαν ποτέ από Τούρκους. Στα γύρω χωριά όμως, όπως η Κάπη, η Κλειώ και η Άργενος, υπήρχαν πολλοί Τούρκοι κάτοικοι που όπως αναφέρεται, πίστευαν στον άγιο και μάλιστα κάποιες οικονομικά εύρωστοι αναφέρονται και ως *κουλμπαντζήδες*. Ο άγιος ήταν γνωστός και δέχονταν προσκυνητές και από τα απέναντι παράλια, πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή από χριστιανούς και μουσουλμάνους. Οι αφηγήσεις λοιπόν για τους Τούρκους

προσκυνητές υπήρχαν. Ωστόσο η μεγάλη αύξηση τουριστών από τα απέναντι παράλια στο νησί τα τελευταία χρόνια, είχε σαν συνέπεια την αύξηση αυτών των επισκέψεων στην εκκλησία του Ταξιάρχη. Η προσέλευση αυτών ειδικά των προσκυνητών προκαλεί μεγάλες συζητήσεις ανάμεσα στους Λέσβιους. Η Dubisch (2000) όταν αναφέρει ένα παρόμοιο παράδειγμα που αφορά το τάμα ενός Τούρκου στην Παναγία της Τήνου, υποστηρίζει ότι επειδή οι Τούρκοι ήταν ο παραδοσιακός αλλά και ο σημερινός εχθρός της Ελλάδας, τέτοιου είδους ιστορίες έχουν ιδιαίτερη σημασία «ως αναγνώριση της δύναμης της εικόνας της Παναγίας και κατ' επέκταση της ορθοδοξίας και της ίδιας της Ελλάδας».

Ένα μήνα πριν το πανηγύρι είχα επισκεφθεί το ναό προκειμένου να συναντήσω τον ιερέα και να συνομιλήσω μαζί του. Υπήρχε αρκετός κόσμος στη λειτουργία και κάποια στιγμή ενώ βρισκόμουν στον περίβολο της εκκλησίας, αντιλήφθηκα κάποια άτομα που μιλούσαν τούρκικα. Έβγαζαν φωτογραφίες, γέμιζαν μπουκάλια με νερό από τη βρύση της εκκλησίας και διάβαζαν τις οδηγίες σχετικά με το τρόπο ένδυσης των προσκυνητών κατά την είσοδό τους στην εκκλησία, οι οποίες είναι γραμμένες στην ελληνική, αγγλική και τούρκικη γλώσσα.

Κατά τη διάρκεια του πανηγυριού είχαν φθάσει στο νησί σύμφωνα με τις λίστες αφίξεων του Τελωνείου Μυτιλήνης, γύρω στα 1500 άτομα. Όπως πληροφορήθηκα, την Παρασκευή και το Σάββατο που γίνεται το πανηγύρι του Ταξιάρχη οι αφίξεις των Τούρκων επισκεπτών είναι πάντα αυξημένες. Αργότερα μία από τις εθελόντριες μου ανέφερε ότι σε προηγούμενη επίσκεψή της στο ναό, πρόσεξε ένα ζευγάρι Τούρκων οι οποίοι άφησαν δίπλα στην εικόνα του Αγίου ένα τάμα. Μία ασημένια πλακέτα η οποία απεικόνιζε ένα βρέφος.

Οι Ρομά

Ρομά και θρησκεία

Η τελευταία ομάδα προσκυνητών είναι αυτή των Ρομά η συμμετοχή των οποίων, αποτέλεσε την αρχική υπόθεση εργασίας. Επειδή η παρουσία τους στο προσκύνημα απασχολεί τη κοινή γνώμη της Λέσβου όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, θα γίνει μια εκτενέστερη ως προς τις άλλες κατηγορίες προσκυνητών προσέγγιση.

Σε ότι αφορά το θρήσκευμα οι Ρομά πιστεύεται ότι δεν έχουν δική τους θρησκεία αλλά ασπάζονται το δόγμα της χώρας που κατοικούν. Έτσι στη δυτική Ευρώπη υπάρχουν καθολικοί Ρομά, στη Τουρκία μουσουλμάνοι, στην Βουλγαρία Ρουμανία και Ελλάδα ορθόδοξοι. Στη Γαλλία τιμούν την αγία Σάρα, η οποία θεωρείται τσιγγάνα και τη λατρεύουν ως προστάτιδά τους, ενώ στην Πολωνία την Παναγία της Τσεστοχόβας, που το πρόσωπό της είναι μελαψό (Λιεζουά 1999:96). Οι Ρομά της Ελλάδας είναι κατά 85% χριστιανοί και κατά 15% μουσουλμάνοι κυρίως όσοι κατοικούν ή προέρχονται από τη Δυτική Θράκη.

Η υιοθέτηση της θρησκείας της χώρας διαμονής, οφείλεται σε ένα βαθμό στο προσηλυτισμό παρότι οι εκκλησίες απέκλεισαν για μεγάλο χρονικό διάστημα και με διάφορους τρόπους τους Ρομά. Επίσης, η προσχώρηση στην κυρίαρχη θρησκεία του τόπου διαμονής τους εντάσσεται μέσα στις πρακτικές αφομοίωσης, ενσωμάτωσης και προσαρμογής στο τόπο κατοικίας τους. Η υιοθέτηση μιας θρησκείας δε σημαίνει και συμμετοχή στο σύνολο των θρησκευτικών πρακτικών. Για παράδειγμα οι ορθόδοξοι Ρομά σπάνια εκκλησιάζονται ή μεταλαμβάνουν, ενώ αντίθετα τηρούν ευλαβικά τρία από τα μυστήρια της ελληνορθόδοξης εκκλησίας: τον γάμο την βάπτιση και την κηδεία. «Ο Τσιγγάνοι δεν φαίνεται να δίνουν ιδιαίτερη σημασία στους τύπους της λατρείας. Περισσότερο φαίνεται να έχουν μια άμεση σχέση με το θείο, γήινη, χωρίς αυστηρότητα και κανόνες, προσδοκώντας από τις υπερφυσικές δυνάμεις όχι ανταμοιβή του ενάρετου βίου σε μια μέλλουσα ζωή, αλλά συμπαράσταση και αρωγή στις καθημερινές τους ανάγκες» (Λυδάκη 1998: 29).

«Τα προσκυνήματα είναι η πιο ορατή πλευρά της θρησκευτικής δραστηριότητας των Ρομά» (ο.π.: 100), καθώς παρατηρείται μια μαζική προσέλευση η οποία έχει πολλές συνδηλώσεις. Συνήθως τα προσκυνήματα συνοδεύονται και από μια μεγάλη εμπορική αγορά (παζάρι-εμποροπανήγυρη). Αυτές οι υπαίθριες αγορές συνάδουν με τις επαγγελματικές δραστηριότητες των Ρομά ως μικροπωλητές και παραγωγοί ή ακόμα και ως μουσικοί. Εκτός αυτού το προσκύνημα είναι ένας τρόπος συνάντησης φίλων και συγγενών. Αυτό δεν σημαίνει ότι υποβαθμίζεται ή αμφισβητείται η θρησκευτικότητα των Ρομά. Αντίθετα και όσον αφορά τη προσέλευση τους στο προσκύνημα του Ταξιάρχη, σύμφωνα με τα στοιχεία που συνέλεξα κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, μόνο τρεις από τους εκατοντάδες Ρομά προσκυνητές είχαν

πάγκο μικροπωλητών παρότι κάποιοι από αυτούς όπως υποστήριξαν στις συνεντεύξεις τους μπορούσαν να συνδυάσουν τις δραστηριότητές τους με το προσκύνημα.

Οι Ρομά και το προσκύνημα του Ταξιάρχη

Στο προσκύνημα του Ταξιάρχη Ρομά προσέρχονται από όλα τα μέρη της Ελλάδας: Νέα Λιόσια, Μενίδι, Ευκαρπία, Δενδροπόταμος, Λαγκαδάς, Αίγιο, Τρίπολη Γιαννιτσά είναι κάποιοι τόποι προέλευσης.

Η παρουσία τους στο πανηγύρι είναι όντως πολύ εμφανής και αισθητή. Σύμφωνα με τις δικές τους εκτιμήσεις στο πανηγύρι υπήρχαν γύρω στις πέντε με επτά χιλιάδες. Ομολογώ ότι με προβλημάτιζε η προσέγγισή τους. Αφιέρωσα πολύ χρόνο να βρω τα μέρη που συχνάζουν καθότι οι πληροφορίες μου έλεγαν ότι πολλοί από αυτούς μένουν σε ξενοδοχεία και ενοικιαζόμενα δωμάτια.³² Οι ίδιοι υποστηρίζουν «είμαστε τρεις κατηγορίες: Ρομά, γύφτοι και τσιγγάνοι». Δεν θα γίνει τέτοιου είδους διάκριση εδώ, αλλά σε τρεις -αν μπορεί να ειπωθεί κάτι τέτοιο- «κοινωνικές» κατηγορίες τους κατατάσσω κι εγώ σύμφωνα με το μέρος που διέμεναν και το τρόπο διαβίωσης τους κατά τη διάρκεια του πανηγυριού.

Υπήρχαν προσκυνητές Ρομά εύποροι οι οποίοι έμεναν σε ξενοδοχεία και ενοικιαζόμενα δωμάτια στην ευρύτερη περιοχή, διέθεταν ακριβά αμάξια και είχαν ταξιδέψει αεροπορικώς. Ελάχιστους από αυτούς κατάφερα να προσεγγίσω. Ήταν έμποροι με μαγαζιά (Αγία Βαρβάρα και Θεσσαλονίκη). Το ζευγάρι με τους νεόνυμφους για παράδειγμα, 21 και 17 ετών, το οποίο είχε τάμα να έρθει στον άγιο την επόμενη Κυριακή του γάμου τους, κατέφθασε με μια μαύρη απαστράπτουσα Μερσεντές,³³ δώρο γάμου του πατέρα της κοπέλας. Απέδιδαν σε θαύμα ότι αυτή η

---

³² Τώρα που ανατρέχω τις σημειώσεις μου αλλά και τη μνήμη μου αναπολώ τις κουβέντες μας και την εγκαρδιότητά τους, με εξαίρεση τις πιέσεις που δέχθηκα προκειμένου να γίνω νονά των παιδιών τους και των εγγονών τους. Ήταν αναμφίβολα το πιο ενδιαφέρον και ευχάριστο κομμάτι της επιτόπιας έρευνας.

³³ Στην ιστοσελίδα: LesvosPost.com υπάρχει ένα άρθρο για το πανηγύρι του Ταξιάρχη στις 30/04/17 το οποίο μεταξύ άλλων αναφέρει ότι: Μεγάλος ήταν και ο αριθμός των επισκεπτών εκτός Λέσβου που ήρθαν στο νησί μας για να εκπληρώσουν το τάμα τους. Ανάμεσα σε αυτούς και ο πρόεδρος των ΡΟΜΑ Ελλάδος κος Ζαΐμης με την εντυπωσιακή Mercedes όπου αντί για αριθμό κυκλοφορίας είχε χαραγμένο

Κυριακή συνέπεσε με το πανηγύρι του αγίου. Έμεναν σε ξενοδοχείο στο Μόλυβο και συνδύαζαν το προσκύνημα με το ταξίδι του μέλιτος.

Η δεύτερη «κατηγορία» Ρομά έμεναν είτε μέσα στον περίβολο του ναού είτε έξω από αυτόν. Κοιμόντουσαν χάμω πάνω σε στρωσίδια που είχαν φέρει μαζί τους. Τη Παρασκευή το Σάββατο και τη Κυριακή το βράδυ ο περίβολος της εκκλησίας εκτός από το χώρο μπροστά στη κύρια είσοδο είχε καταληφθεί από τους Ρομά. Το βράδυ του Σαββάτου το θέαμα της τεράστιας φωτιάς που εφοδίαζε με αναμμένα κάρβουνα τις μικρότερες φωτιές στις οποίες έβραζαν τα εβδομήντα δύο καζάνια με το *κισκέτς* και τους δεκάδες Ρομά που κοιμόντουσαν ανενόχλητοι τριγύρω, ήταν όντως πολύ εντυπωσιακό. Ένας από αυτούς ήταν και ο Τάσος. Η οικογένειά του είχε μαγαζιά με «λευκά είδη» στην Αγία Βαρβάρα. Η παρέα του, γύρω στα εικοσιπέντε άτομα απαρτιζόταν από συγγενείς και φίλους όλων των ηλικιών. Ο ίδιος μου είπε *«Έχω λεφτά και θα μπορούσα να πάω σε ξενοδοχείο. Δεν θέλω να πάω. Θέλω να είμαι κοντά στον άγιο»*.

Οι υπόλοιποι, όσοι έμεναν έξω από τον περίβολο, είχαν απλώσει τα πράγματα τους σε όλο το χώρο γύρω και μπροστά από τον τοίχο της μονής. Κοντά τους είχαν και τα αυτοκίνητά τους κυρίως αγροτικά και κλειστά βαν, τα οποία ήταν διαμορφωμένα σαν τροχόσπιτα. Σε κάποια είχαν φτιάξει και πατάρι με κουκέτες. Εκεί κοιμόντουσαν μικρά παιδιά γυναίκες και νεαρές κοπέλες. Ήταν δε εφοδιασμένοι με κάθε είδους συσκευές, απορρυπαντικά και τρόφιμα για μαγείρεμα. Το μεσημέρι, αλλά κυρίως το βράδυ στήνονταν μεγάλα φαγοπότια με μουσικές και χορούς.

Μία τρίτη ομάδα ήταν αυτή των πολύ φτωχών Ρομά, οι οποίοι διέμεναν στους γύρω αγρούς λίγο πιο μακριά από τους υπόλοιπους. Οι περισσότεροι ζητιάνευαν κυρίως ηλικιωμένοι και μητέρες με μικρά παιδιά. Ανάμεσα σε αυτούς υπήρχαν οικογένειες οι οποίες ζούσαν στο νησί κάποιοι στον Παπάδο της Γέρας και άλλοι στις παρυφές της πόλης της Μυτιλήνης. Αποτελούνταν από διευρυμένες οικογένειες με πολυάριθμα μέλη αποτελούμενα από παππούδες, παιδιά και εγγόνια όλων των ηλικιών. Μία από αυτές τις οικογένειες έφτιαχνε και πουλούσε καλάθια σε διάφορα

στην πινακίδα του αυτοκινήτου το όνομά του και αναγραφόταν ως «Πρόεδρος Ελλήνων ΡΟΜ. Ζαΐμης Γ.» Το άρθρο συνόδευε και φωτογραφία της λευκής Μερσεντές με τη πινακίδα που αναφέρθηκε.

μεγέθη και σχέδια οι υπόλοιποι δήλωναν «σιδεράδες» εννοώντας ότι μάζευαν και πουλούσαν παλιοσίδερα

Όσον αφορά τη σχέση των Ρομά με τον Ταξιάρχη, είναι όπως και των υπόλοιπων πιστών και προσκυνητών γεμάτη σεβασμό, φόβο και οικειότητα. Αν κάτι διαφέρει, είναι ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώνεται η πίστη και η λατρεία τους για τον άγιο. Οι Ρομά εκφράζουν τη λατρεία τους με έναν κάπως πιο δραματοποιημένο τρόπο. Είχα ακούσει και πριν ξεκινήσει η έρευνα για τη λατρεία τους στην εικόνα του Ταξιάρχη. Αυτό το διαπίστωσα και «ιδίους όμμασι» με τις γυναίκες να ξεσπούν σε λυγμούς και κραυγές μπροστά στην εικόνα, να διασχίζουν το δρόμο γονατιστές ή έρποντας και κουβαλώντας στη πλάτη τα παιδιά τους. «Τα πιο ακραία είδη συμπεριφοράς (όπως το να ανέβει κανείς γονυπετής) παρουσιάζονται περισσότερο σε προσκυνητές χαμηλού κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου» (Dubisch 2000: 107). Μικρά παιδάκια μιμούμενα τις μητέρες και τις γιαγιάδες τους έμπαιναν και αυτά γονατιστά στην εκκλησία. Κάποιες γυναίκες έλυναν τα μαλλιά τους ή τα σκέπαζαν με ένα μαντήλι πριν μπουν να προσκυνήσουν. Φυσικά, δεν υπάρχει οικογένεια προσκυνητών Ρομά που να μην έχει τουλάχιστον ένα μέλος με το όνομα του αγίου (Ταξιάρχης, Ταξιαρχούλα, Μιχαήλ, Μιχαέλα Ταξιαρχίνα). Από αρκετούς άκουσα τη φράση: «Είναι δικός μας άγιος, είναι μαύρος σαν και μας», εννοώντας την ομοιότητα του χρώματος του δέρματός τους, με την ανάγλυφη εικόνα του αγίου.

Το Σάββατο αργά το απόγευμα, έφθασε περπατώντας από τη Μυτιλήνη μία νεαρή Ρομά η οποία κουβαλούσε σταυρωτά στη πλάτη της δύο σπαθιά. Μία άλλη μεγαλύτερη γυναίκα την ακολουθούσε, της σκούπιζε τον ιδρώτα και της έδινε νερό. Όταν τη πλησίασα και τη ρώτησα από που έρχονται μου είπε ότι είχαν φθάσει από Πειραιά με το πλοίο το πρωί και αμέσως ξεκίνησαν να περπατάνε. Η κοπέλα με τα σπαθιά δυσανασχέτησε με την ερώτησή μου και μουρμούρισε κάτι στη γυναίκα η οποία έκτοτε με αγνόησε. Σχετικά με αυτό, η Dubisch (2000) πολύ εύστοχα αναρωτιέται αν το προσκύνημα δημιουργεί τη μεθοριακότητα ή μήπως σε αυτό προσελκύονται άτομα που κατά κάποιο τρόπο βρίσκονται ήδη σε μεθοριακή κατάσταση όπως για παράδειγμα οι τσιγγάνοι και οι γυναίκες.

Ο αποκλεισμός των Ρομά από τον εκκλησιαστικό χώρο

Στο μοναστήρι του Ταξιάρχη, υπάρχουν γύρω στα πενήντα κελιά τα οποία κατά τη διάρκεια του πανηγυριού ήταν όλα γεμάτα. Από τους προσκυνητές που διέμεναν σε αυτά κανένας δεν ήταν Ρομά. Οι χιλιάδες Ρομά προσκυνητές όπως αναφέρθηκε παραπάνω, κατέλυαν είτε μέσα στο περίβολο της μονής είτε έξω από αυτόν ακόμα και σε αγρούς αρκετά μακρύτερα.

Κάποιες νεαρές κοπέλες ήταν εθελόντριες. Τα καθήκοντά που τους ανέθεταν ήταν στη καθαριότητα του περιβάλλοντος και των τουαλετών που προορίζονται για το κοινό. Όλες οι εθελόντριες Ρομά είχαν το «προνόμιο» να κοιμούνται μαζί με τα παιδιά τους στα παγκάκια μπροστά στα κελιά και χάμω. Επίσης ανάμεσα στους άντρες εθελοντές που προσέφεραν βοήθεια κατά τη διαδικασία του μαγειρέματος, κανένας δεν ήταν Ρομά. Ο Τάσος, ο οποίος ισχυριζόταν ότι ήταν ο δωρητής του περσινού ταύρου, έμενε με την οικογένειά του επί τρεις ημέρες (και νύχτες) στον περίβολο της μονής κάτω από τα κελιά. Εκεί κοιμίζαν έντεκα παιδιά μεταξύ των οποίων και δύο βρέφη. Όταν του ανέφερα ότι είχα παρατηρήσει μια έντονη συνομιλία του με τη νεωκόρισα, έδειξε έκπληξη αλλά απέφυγε να μου πει το λόγο για τον οποίο δημιουργήθηκε η ένταση. *«Δεν θέλω να επεκταθώ σε αυτό. Εγώ ήλθα εδώ για να προσκυνήσω».*

Μία μεγάλη παρέα Ρομά οι οποίοι έμεναν έξω από τον περίβολο της μονής εκτός από μικρά παιδιά και βρέφη είχαν και ένα νεαρό αγόρι με ειδικές ανάγκες σε αναπηρικό καρότσι. Ήταν παραπληγικός. Παρότι έρχονται κάθε χρόνο και ζητάνε δεν τους έχει παραχωρηθεί ποτέ κελί. *«Δεν μας βάζουν εμάς τους Ρομά. Ακόμα και άδεια να είναι. Τα κελιά τα έχουν για τους άλλους»* (Φωτούλα). Τα κλειδιά του κελιού που μου παραχωρήθηκε³⁴ τα κρατούσε η μία από τις τέσσερις γυναίκες συγκατοίκους. Όταν κατάφερα να αποσπάσω και εγώ ένα κλειδί από την υπεύθυνη, με ρωτούσε συνεχώς αν κλείδωσα καλά τη πόρτα. Φοβόταν πολύ τους Ρομά, όπως μου είπε αργότερα γιατί έχει ακούσει πολλά γι' αυτούς. Όταν δύο συγκατοίκες φύγανε, τα δύο

---

³⁴ Όσον αφορά τη περίπτωση μου, έπειτα από τις δικές μου ανεπιτυχείς προσπάθειες, μου παραχωρήθηκε κελί μέσω ενός φίλου και βοηθού του ψάλτη της εκκλησίας. Επίσης, χάρη στον ίδιο και στον ιερέα, πατέρα μιας φίλης μου, κατάφερα να με δεχτεί για λίγα λεπτά της ώρας ο προϊστάμενος-ιερέας της εκκλησίας.

κρεββάτια έμειναν άδεια όπως και αρκετά άλλα, παρότι οι Ρομά εξακολουθούσαν να παραμένουν στον περίβολο της εκκλησίας και έξω από αυτήν.

Οι Ρομά αποτελούν ενόχληση για τους εκκλησιαστικούς επιτρόπους και τους ιερείς της μονής. *«Είναι ενοχλητικοί πρέπει να βρούμε τρόπους να τους αποτρέψουμε από το να έρχονται. Δημιουργούν κακή εικόνα στους άλλους προσκυνητές»*. Η υπεύθυνη νεοκώρισα σε σχετική μου ερώτηση ανέφερε τα εξής: *«Είναι ενοχλητικοί κάνουν φασαρία, είναι παντού και δεν μπορώ να τους κουμαντάρω και με κουράζουν. Όμως κοπέλα μου τους θέλει ο άγιος, τους αγαπάει και τον αγαπάνε κι αυτοί. Αυτός τους φέρνει και αφού τους θέλει αυτός, εμείς τι μπορούμε να πούμε; Σε ερώτησή μου αν το περσινό κουλμπάνι το έκανε Ρομά απάντησε: «Δεν το έκανε μόνος του αλλά μαζί με άλλους»*. Το ίδιο μου είπαν και άλλοι ντόπιοι πληροφορητές .

Η μεγάλη προσέλευση των Ρομά στο πανηγύρι και η λατρεία τους στο Ταξιάρχη σχολιάζεται ποικιλοτρόπως από τους άλλους πιστούς. Οι περισσότεροι τη σχολιάζουν αρνητικά *«χαλάνε το πανηγύρι», «βρωμίζουν τον τόπο», «κλέβουν»* είναι εκφράσεις που τις άκουγα συχνά, όπως συχνά άκουγα ότι λατρεύουν και θεωρούν *«δικό»* τους τον άγιο λόγω του μελαψού χρώματος του προσώπου του, έτσι όπως απεικονίζεται στο ανάγλυφο ομοίωμα.

4.3 Οι περιπατητές

Η μετακίνηση με σκοπό το προσκύνημα δεν αποτελεί νέο φαινόμενο. Πρόκειται για την παλαιότερη μορφή μετακίνησης στην ιστορία της ανθρωπότητας και υφίσταται σε όλα τα θρησκευόμενα. Η Dubisch (2000:49) αναφέρει ότι *«στη καρδιά του προσκυνήματος βρίσκεται η ιδέα ενός ταξιδιού»*. Επίσης αναφέρει το χώρο και χρόνο οι οποίοι αποτελούν σημαντικές διαστάσεις του προσκυνήματος, καθώς και ότι πρόκειται τόσο για ένα *«πραγματικό»* όσο και για ένα συμβολικό και πνευματικό ταξίδι.

Στη Λέσβο, υπάρχουν τρία μεγάλα προσκυνήματα με επισκέπτες απ' όλη την Ελλάδα αλλά και το εξωτερικό. Του Ταξιάρχη στον Μανταμάδο, της Παναγίας στην Αγιάσο και του αγίου Ραφαήλ στη Θερμή. Στα δύο πρώτα κυρίως τη παραμονή του

πανηγυριού εκατοντάδες πιστών καταφθάνουν με τα πόδια απ' όλα τα μέρη του νησιού για να προσκυνήσουν. «Η ιερότητα δεν είναι θέμα μόνο χώρου αλλά και χρόνου [...] ορισμένες μέρες γιορτών θεωρούνται ιδιαίτερα αίσιες για να προσκυνήσει κανείς στην εκκλησία» (Dubisch 2000: 105).

Στην περίπτωση του προσκυνήματος του Ταξιάρχη, εκατοντάδες προσκυνητές παίρνουν μέρος σε μια τέτοιου είδους δοκιμασία, αφού διασχίζουν πεζή μία απόσταση που κάποιες φορές μπορεί να φτάσει και τα ογδόντα χιλιόμετρα! Καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου κυρίως όμως μετά το Πάσχα και ως το τέλος του φθινοπώρου, ο επισκέπτης του βόρειου τμήματος του νησιού όπου βρίσκεται ο Μανταμάδος, θα συναντήσει στο δρόμο ανθρώπους οι οποίοι πορεύονται προς το μοναστήρι. Δεν είναι σπάνιο φαινόμενο να δει κανείς περιπατητές και κατά τη διάρκεια του χειμώνα με βροχή ή με κρύο.³⁵ Οι περιπατητές, συνήθως αποτελούν παρέες που ξεκινούν όλοι μαζί και κατά διαστήματα σταματούν για να ξεκουραστούν. Αυτό συνήθως γίνεται σε μέρη σκιερά με νερό ή σε κάποια από τα εκκλησάκια που βρίσκονται κοντά στο δρόμο. «Καθώς οδεύουν προς το «ιερό» τέρμα του ταξιδιού τους, σταματούν σε οποιονδήποτε σημαντικό σταθμό που παρεμβάλλεται, προσκυνούν ευλαβικά και προετοιμάζονται έτσι για τον τελικό σκοπό αυτής της διαδρομής (Rudwick 1996: 153). Κατά μήκος της διαδρομής στην άκρη του δρόμου τη παραμονή του πανηγυριού, στήνονται υπαίθριες ψησταριές και καντίνες, όπου προμηθεύονται φαγητό και νερό οι κουρασμένοι προσκυνητές. Συχνά κατά τη διάρκεια της διαδρομής γίνονται γνωριμίες με συνοδοιπόρους ενώνονται παρέες τραγουδούν συζητούν σταματούν να ξεκουραστούν και να μοιραστούν φαγητό που κουβαλούν μαζί τους.³⁶

Η απόφαση να διανύσει κάποιος μια τόσο μεγάλη απόσταση προκειμένου να προσκυνήσει, δεν σημαίνει ότι εκπληρώνει κάποιο τάμα. Την παραμονή που σχηματίζονται μεγάλες ουρές προσκυνητών πολλοί περιπατητές όταν φθάσουν μπροστά στην εκκλησία, δεν έχουν πλέον την αντοχή να σταθούν όρθιοι για μία με δύο ώρες και επιλέγουν να μην προσκυνήσουν. Άκουσα αρκετούς επισκέπτες να λένε

---

³⁵ Από το Μάη έως τον Νοέμβρη επισκεφθήκαμε την εκκλησία του Ταξιάρχη 17 φορές. Μόνο στις τέσσερις από αυτές δεν συναντήσαμε περιπατητές στο δρόμο.

³⁶ Προσωπικά έχω πάρει μέρος σε τέτοιου είδους προσκυνήματα ως περιπατήτρια πέντε φορές. Τρεις φορές για τη Παναγία της Αγιάσου και δύο για τον Ταξιάρχη. Είναι μια μεγάλη σωματική δοκιμασία που γίνεται ευκολότερη αν έχεις καλή παρέα.

ότι δεν μπορούν να σταθούν στην ουρά και θα επανέλθουν άλλη μέρα για να προσκυνήσουν την εικόνα του αγίου. Αυτοί είτε πρόκειται για πιστούς οι οποίοι με το να υποστούν τη δοκιμασία να διανύσουν μια τόσο μεγάλη απόσταση θεωρούν ότι εκπλήρωσαν το τάμα τους, είτε πρόκειται για νεαρά άτομα τα οποία έκαναν τη διαδρομή για να διασκεδάσουν. Η κούραση και η ταλαιπωρία ήταν εμφανής στους περιπατητές, κυρίως ανθρώπων μέσης ηλικίας ακόμα και ηλικιωμένων οι οποίοι σε κάποιες περιπτώσεις έδειχναν να έχουν φθάσει στα όρια της αντοχής τους.

Οι περισσότεροι όταν έφθαναν έξω από το ναό σταματούσαν να ξεκουραστούν και να πλυθούν πριν προσκυνήσουν. Εκεί αντάλασσαν την εμπειρία τους με άλλους οδοιπόρους. *«Κουράστηκα αλλά τα κατάφερα με τη βοήθεια του αγίου. «Είχαμε καλή παρέα και καλύψαμε άνετα την απόσταση».* Πολλοί από αυτούς ανέφεραν και κάποιο περιστατικό με τους ίδιους ή κάποιον από τη παρέα που λίγο έλειψε να μην τα καταφέρει. Πάντα όμως την τελευταία στιγμή, η δυσκολία ξεπερνιέται και φέρνει εις πέρας το δύσκολο έργο. Κάτι τέτοιο πάντα αποδίδεται στη βοήθεια του αγίου και τελείωνε με τη φράση: *«Με ήθελε ο άγιος».*

Τελικά όλοι αυτοί οι προσκυνητές οι προερχόμενοι από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και τόπους είχαν έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας και έναν κοινό σκοπό ο οποίος τους ένωνε. Ο Παπαταξιάρχης ο οποίος εισηγείται το σχήμα της «τμηματικής λογικής αναφέρει: «Το κύριο επίπεδο στο οποίο καταγράφεται ο μετασχηματιστικός δυναμισμός της τμηματικής λογικής είναι αυτό των διαπροσωπικών και δια-οικιακών σχέσεων. Η τμηματικότητα οργανώνει μια σειρά πρακτικών της κοινωνικότητας [...] στρέφοντας τες μέσα από τη συμμετοχή σε μια κοινή «ουσία», [...] στην υπέρβαση της διαφοράς και των ορίων που η ίδια η λογική θεωρεί σχετικά, άρα στην εξομοίωση» (2006: 33). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η «ουσία» η οποία ένωνε και εξομοίωνε τους τόσο διαφορετικούς μεταξύ τους προσκυνητές, ήταν η πίστη τους στον άγιο.

4.4 Τα τάματα και τα θαύματα

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ο Ταξιάρχης θεωρείται από τους πλέον θαυματουργούς αγίους στην Ελλάδα. Έχουν εκδοθεί βιβλία που αναφέρονται αποκλειστικά στα θαύματά του (βλ. Δήσσοις 1988, 1992). Επίσης στην ιστοσελίδα της μονής www.Taxiarhismantamadou.gr υπάρχει ειδική καταχώρηση με τα θαύματα. Τα άπειρα αφιερώματα-τάματα τα οποία εκτίθενται μπροστά στην εικόνα, αποδεικνύουν την πίστη των προσκυνητών στις θαυματουργές ιδιότητες του αγίου. «Το γεγονός ότι η λέξη *τάμα* χρησιμοποιείται τόσο για τον όρκο όσο και για το αντικείμενο που τον απεικονίζει (Dubisch 2000), δείχνει τη στενή σχέση ανάμεσα στο υλικό και πνευματικό στοιχείο». Το πιο εντυπωσιακό αφιέρωμα όμως, δεν βρίσκεται μέσα στο ναό, αλλά έξω από αυτόν και ο επισκέπτης της μονής το αντικρύζει από το δρόμο πλησιάζοντας στη μονή. Πρόκειται για ένα μαχητικό αεροπλάνο F-5, το οποίο είναι τοποθετημένο πάνω σε μία κολώνα με τέτοιο τρόπο ώστε δείχνει σαν να πετάει.³⁷ Στο πλάι του αεροπλάνου είναι ζωγραφισμένη η μορφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου πάνω στο άλογο να κρατάει το ξίφος του, ενώ είναι ευδιάκριτη και η ονομασία «Αλέξανδρος Μακεδών».

Τάμα εκπληρώνουν και αρκετές γυναίκες, οι περισσότερες Ρομά, οι οποίες, κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στη μονή, φορούσαν μαύρα ομοιόμορφα φορέματα, ένα είδος στολής, με ένα κόκκινο σταυρό στη δεξιά πλευρά του στήθους. Τα φορέματα αυτά, τα νοικιάζει η εκκλησία και η διάρκειά του τάματος εξαρτάται από τη βούληση του πιστού.

Πριν αρκετά χρόνια, υπήρχε μια διάδοση ότι ο άγιος θεράπευε τη δαιμονοληψία. Πλήθος κόσμου τότε συνέρρεε και οι αφηγήσεις για τα όσα διαδραματιζόνταν στο ναό κατά τη διάρκεια του εξορκισμού, ήταν τρομακτικές. Σιγά-σιγά το θέμα ξεφούσκωσε και σταμάτησε. Τα θαύματα όμως γενικότερα, αποτελούν αναπόσπαστο

---

³⁷ Για το συγκεκριμένο αεροσκάφος υπάρχουν διάφορες φήμες. Η πιο διαδεδομένη είναι ότι πρόκειται περί τάματος δύο αεροπόρων στον άγιο, έπειτα από θαυματουργή διάσωσή τους. Μία παρόμοια διήγηση υπάρχει στο βιβλίο του ιερέα Ευστράτιου Δύσσου. (1998:50 -55). Σε ανάρτηση της ιστοσελίδας www.empriosnet.gr 01/04/2000, πρόκειται για ένα παροπλισμένο αεροσκάφος της πολεμικής αεροπορίας τύπου F-5, που μεταφέρθηκε στο νησί για να τοποθετηθεί στο προαύλιο της εκκλησίας, μετά από σχετικό αίτημα της νομαρχίας.

κομμάτι κάθε αναφοράς για τον Ταξιάρχη. Οι περισσότεροι πληροφορητές μου, ήταν πολύ πρόθυμοι να μιλήσουν για τα θαύματα του Ταξιάρχη τόσο για αυτά που είχαν ακούσει όσο και για τη δική τους προσωπική εμπειρία.

Οι τέσσερις γυναίκες με τις οποίες μοιράστηκα το κελί κατά τη διάρκεια του πανηγυριού, είχαν να διηγηθούν πάρα πολλά περιστατικά θαυμάτων. Η Στέλλα, (τραπεζική υπάλληλος) από Αθήνα, έφθασε το πρωί της Κυριακής στη μονή και έφυγε το απόγευμα της ίδιας μέρας. Ήλθε μόνο *«για να προσκυνήσει τη χάρη του τη μέρα της γιορτής του»* όπως μου ανέφερε, κάτι που κάνει αρκετές φορές κατά τη διάρκεια του έτους *«όποτε χρειάζομαι τη συμπαράστασή του»*. Μου μίλησε για τα θαύματα που έχουν συμβεί στην οικογένειά της και κυρίως στη μητέρα της η οποία αντιμετωπίζει πολύ σοβαρά θέματα υγείας. Η δεύτερη γυναίκα η Κατερίνα δικηγόρος από τη Θεσσαλονίκη, έφθασε και αυτή τη Κυριακή το πρωί και θα έμενε ως τη Δευτέρα για να επισκεφθεί τον άγιο Ραφαήλ και τη Παναγία στην Αγιάσο. Φρόντισε πολύ την εμφάνισή της, γιατί όπως μου ανέφερε: *«Θα σταθώ απέναντί του»*. Εννοούσε ότι θα στεκόταν κοντά στην εικόνα, γιατί κάθε χρόνο αναλαμβάνει να σκουπίζει ανά τακτά διαστήματα με καθαρό βαμβάκι το τζάμι που προστατεύει την εικόνα του Ταξιάρχη. Οι δύο άλλες γυναίκες, η Ζήνα φιλόλογος καθηγήτρια και η Μαρία ιδιωτική υπάλληλος από Θεσσαλονίκη και Αίγιο έμειναν αρκετές μέρες στη μονή. Την Ζήνα τη βρήκα και την άφησα εκεί και η Μαρία έφθασε τη Παρασκευή και έφυγε τη Κυριακή το βράδυ. Η Μαρία μου διηγήθηκε πολλά θαύματα που συνέβησαν τόσο στην ίδια όσο και σε συγγενικά της πρόσωπα. Και οι δύο αποδίδουν τη δυνατότητα να επισκέπτονται τον άγιο πολλές φορές το χρόνο παρότι αντιμετωπίζουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα, σε θαύμα. *«Αν αυτό δεν είναι θαύμα τότε τι είναι; «Μας θέλει ο Άγιος»*. Η Ζήνα και ο σύντροφός της ο οποίος έμενε σε άλλο κελί, υποστήριζαν, ότι πολλές φορές αργά το βράδυ, όταν βρίσκονται στην αυλή της εκκλησίας, ακούνε τα βήματα του αγίου πολύ καθαρά. *«Βαριά βήματα από μπότες. Τα φύλλα από τα δέντρα της αυλής, κυρίως ο πλάτανος, γέρνουν μέχρι το έδαφος όταν περνάει. Πρέπει όμως να έχει ησυχία, μείνε ένα βράδυ όταν θα έχει φύγει ο κόσμος να ξενυχτήσουμε ψάλλοντας ύμνους στην αυλή, να τον*

ακούσουμε».³⁸ Την Ζήνα και το σύντροφό της τους συνάντησα ξανά στο δεύτερο πανηγύρι στις 8 Νοέμβρη.

Αρκετοί από τους προσκυνητές που έμεναν στα κελιά ήταν γνωστοί μεταξύ τους. Διαπίστωσα ότι παρότι προέρχονταν από διαφορετικά μέρη της Ελλάδας λόγω των επανειλημμένων επισκέψεων στη μονή είχαν αναπτύξει μεταξύ τους δεσμούς.³⁹ Στο πλαίσιο του προσκυνήματος, τα άτομα αυτά βρίσκουν πολύ πιο ευρύ πεδίο, ώστε να βιώσουν προσωπικά το «ιερό», να ανταλλάξουν και να μοιραστούν τις εμπειρίες τους. Μιλώντας γι' αυτές τις ξαναζούν ο λόγος τους είναι γεμάτος δύναμη, νοιώθουν ξεχωριστοί και ευλογημένοι. «Έχουμε καθαρές καρδιές γι' αυτό μας αγαπάει και μας φέρνει κοντά του η χάρη του» έλεγε η Ζήνα.

Κατά τις συναντήσεις τους ενημέρωναν ο ένας τον άλλον για τα νέα θαύματα που είχαν συμβεί. Η θαυματουργή δράση του Ταξιάρχη είναι ευρύτατη και περιλαμβάνει παρεμβάσεις σε κάθε είδους γεγονότα. Οι καλές καιρικές συνθήκες κατά τη διάρκεια του πανηγυριού, παρότι είναι Άνοιξη, θεωρούνται θαύμα. Το αντίθετο η κακοκαιρία δηλαδή, δείχνει ότι ο άγιος είναι θυμωμένος. Κάθε είδους διευκόλυνση της καθημερινής ζωής των πιστών θεωρείται θαύμα.

Κάθε αφήγηση θαύματος ενθουσίαζε τους συμμετέχοντες στη συζήτηση και αποτελούσε ακόμη μια απόδειξη της μεγαλοσύνης και της δύναμης του αγίου. Οι αφηγήσεις των προσκυνητών δεν είναι μόνο «ζωντανές» προφορικές περιγραφές γεγονότων που έχουν συμβεί, αλλά και η κατανόηση αυτών των περιγραφών. (Coleman and Elsner 2003: 2).

Ένα άλλο ενδεικτικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο τα άτομα αυτά αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν τη θρησκευτική πίστη, αποτελεί η αφήγηση μιας μητέρας η οποία έμενε σε ένα κελί με τον δεκαεννιάχρονο γιο της, ο οποίος μετά από

---

³⁸ Τα άτομα αυτά πίστευαν βαθύτατα όσα έλεγαν. Οι αναφορές τους στα θαύματα και η πίστη τους ότι θα ξανασυμβούν ήταν απόλυτη που άθελά μου επηρεαζόμουν κι εγώ. Αυτός ήταν και ένας από τους λόγους για τους οποίους δεν ξανακοιμήθηκα βράδυ στο κελί. Έκτοτε πήγαινα το πρωί με το πούλμαν και έφευγα το βράδυ.

³⁹ Όλοι αυτοί, οι προσκυνητές, οι εθελοντές, οι υπεύθυνοι της εκκλησίας, και οι ιερείς, έχουν αναπτύξει μεταξύ τους ένα δίκτυο σχέσεων, που περιλαμβάνει μικροεξυπηρετήσεις, ενημερώσεις για τα προσκυνήματα και τις εκδρομές, ανταλλαγές δώρων κλπ. Το προσκυνήμα του Ταξιάρχη, όπως και άλλα προσκυνήματα στην Ελλάδα, αποτελούν τόπους διαπροσωπικών συνευρέσεων. «Να τα πούμε κι από κοντά».

αυτοκινητιστικό ατύχημα διαγνώστηκε με 67% αναπηρία των κάτω άκρων. Η μητέρα αυτή δόξαζε τον Ταξιάρχη γιατί μπορούσε να σφίξει ζωντανό το παιδί της στην αγκαλιά της όπως έλεγε κλαίγοντας από ευγνωμοσύνη. Όπως υποστηρίζει ο Geertz: «Ως θρησκευτικό πρόβλημα, το πρόβλημα των ανθρώπινων δεινών είναι, παραδόξως, όχι πως να αποφεύγουμε τα δεινά, αλλά πως να δεινοπαθούμε, πώς να μετατρέψουμε τον φυσικό πόνο, την προσωπική απώλεια, την εγκόσμια ήττα ή τον ανίσχυρο στοχασμό πάνω στην αγωνία των άλλων, σε κάτι ανεκτό, ευκολοβάσταχτο, όπως λέμε, υποφερτό» (2003: 110).

Το βράδυ της Παρασκευής είχε σχηματιστεί μία ομήγυρη από γυναίκες που διέμεναν στα κελιά γύρω από έναν νεαρό άνδρα, ο οποίος αντιμετώπιζε πολύ σοβαρό πρόβλημα υγείας. Όλες του έδιναν κουράγιο, τον ενθάρρυναν και τον διαβεβαίωναν ότι θα γίνει καλά. «Θα γιατρευτείς αρκεί να πιστέψεις στον άγιο». «Αν τον δεις στον ύπνο σου θα γίνεις καλά». Οι διηγήσεις ονείρων με πρωταγωνιστή πάντα τον άγιο να συμβουλεύει να νουθετεί να καλεί ήταν ευρέως διαδεδομένες ανάμεσα στις γυναικείες παρέες. Ο Charles Stewart, στα πλαίσια της εθνογραφικής του έρευνας στην Ελλάδα, έχει επισημάνει το γεγονός ότι οι αφηγήσεις των ονείρων αποτελούν μέρος «μιας ποιητικής της θηλυκότητας» (1997: 885).⁴⁰

Οι Ρόμα πληροφορητές μου είχαν και αυτοί να διηγηθούν θαύματα και τάματα. Ο Τάσος μου είπε ότι είχε τάμα να κάνει το *κουλμπάνι*, γιατί αντιμετώπισε ένα πρόβλημα στο στομάχι. Περίμενε τις τελικές εξετάσεις για να κάνει ένα πολύ δύσκολο χειρουργείο. Έταξε στον άγιο και οι εξετάσεις του βγήκαν «καθαρές». Την επόμενη μέρα ήρθε στο νησί και προσκύνησε γι' αυτό έκανε το *κουλμπάνι* και βάφτισε και τα δίδυμα παιδιά του (αγόρι και κορίτσι) με το όνομα του αγίου (Ταξιάρχης και Ταξιαρχίνα). «Η αναπαράσταση του ανθρώπου μέσα στις αφηγήσεις του χριστιανικού Λόγου ως πάσχοντος και ασθενούς που προστρέχει στο Θεό ελπίζοντας στη θαυματουργική θεραπεία του, συνέβαλε στην ανάπτυξη της κοινωνικής δύναμης του χριστιανισμού, καθώς βοήθησε στην κατασκευή μιας ανοικτής θέσης υποκειμένου μέσα από την οποία εκατομμύρια άνθρωποι θα έρχονταν να κατανοήσουν τον εαυτό τους» (Ψάλτου 2004: 54).

---

⁴⁰ Βλ. επίσης: Herzfeld 1998, Dubisch 1992, Danforth 1992, Hirschon 2004.

Όσον αφορά τους Μανταμαδιώτες και τα θαύματα του αγίου, οι περισσότεροι ανέφεραν αυτά που έχουν ακούσει να διηγούνται οι γεροντότεροι. Αν και θεωρούν ότι βρίσκονται υπό την άγρυπνη προστασία του, δεν έγιναν αναφορές σε προσωπικά βιώματα.

Τελικά όλες αυτές οι αφηγήσεις και οι ιστορίες για τα θαύματα που λέγονται όχι μόνο για τον Ταξιάρχη αλλά και για κάθε άγιο «αποτελούν ένα μη συνειδητό πολλές φορές ξεδίπλωμα μιας στρατηγικής συγκρότησης ενός προσκυνηματικού τόπου και ενίσχυσης της κοινωνικής του δύναμης» (ο.π.: 5).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

5.1 Πρακτικές ανάδειξης του προσκυνηματικού τόπου

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ξεκίνησαν οι ενέργειες ανάδειξης του Ταξιάρχη. Ήταν η δεκαετία όπου άρχισε να κάνει την εμφάνισή του ο θρησκευτικός τουρισμός και ένας νέος, ανερχόμενος Λέσβιος άγιος. Ο άγιος Ραφαήλ. Έπρεπε να ληφθούν λοιπόν τα κατάλληλα μέτρα για τη καθιέρωση του ναού του Ταξιάρχη ως θρησκευτικού προσκυνηματικού προορισμού.

Αρχικά, η έμφαση δόθηκε στη θαυματουργή δράση του αγίου. Διαδόσεις για τα θαύματα του Ταξιάρχη υπήρχαν από παλιά και αφορούσαν την κατασκευή της ανάγλυφης εικόνας του και τις φήμες για την γήινη και ανθρώπινη του διάσταση. Τώρα αυτές οι φήμες διογκώνονται. Παράλληλα, πολλαπλασιάζονται οι αφηγήσεις των θαυμάτων για τις παρεμβάσεις του σε προβλήματα υγείας, τεκνοποιίας, δαιμονοληψίας και πολλά άλλα. Για τη διάδοση των θαυμάτων, χρησιμοποιούνται όλα τα μέσα είτε γραπτά με τη συγγραφή βιβλίων (βλ. Δύσσοις 1988, 1992) και την τριμηνιαία έκδοση του περιοδικού «Ο Ταξιάρχης» είτε ηλεκτρονικά (ιστοσελίδες στο διαδίκτυο⁴¹ καθώς και σελίδες στο facebook). Δεν πρέπει φυσικά να υποτιμάται η προφορική διάδοση μέσω των προσκυνητών, όπως περιγράφηκε αναλυτικά πιο πάνω η οποία αποτελεί μια δυναμική διαδικασία αύξησης της φήμης του αγίου, αλλά

---

⁴¹ Βλ. www.taxiarhismantamadou.gr, www.patirstavros.gr, <https://www.youtube.com>, <https://www.impantokratoros.gr>, κλπ.

και της εξουσίας και του εισοδήματος της εκκλησίας. «Ευνόητο συμφέρον της εκκλησίας ως θεσμού είναι να προωθεί μαρτυρίες και απεικονίσεις θαυμάτων, επειδή αυξάνουν τη φήμη της και συνεπώς το εισόδημα και την εξουσία της (Dubisch 2000: 222).

Τη δεκαετία του 1980 έγινε ο διαχωρισμός του «ιερού» από το «κοσμικό» με τη δημιουργία του ενδιάμεσου χώρου και τον αποκλεισμό των μικροπωλητών και των εμπόρων από αυτόν. Τα σιδερένια κιγκλιδώματα έχουν σφυρήλατες αναπαραστάσεις με δικέφαλους αετούς και σταυρούς ώστε να καθιστούν σαφή την οριοθέτηση του ιερού χώρου. Την ίδια περίοδο, στη θαυματουργική δράση του αγίου προστέθηκε και η θεραπεία της δαιμονοληψίας με πλήθος πασχόντων μαζί με τους συνοδούς τους να καταφεύγουν στον ιερέα του ναού για να λάβουν τον εξορκισμό του κακού πνεύματος και με τις φήμες να οργιάζουν για τα όσα φοβερά διαδραματίζονταν μπροστά στην εικόνα του αγίου.

Η διαδικασία προβολής και καθιέρωσης του ναού του Ταξιάρχη ως προσκυνηματικού τόπου, διήρκησε αρκετά χρόνια και χρησιμοποιήθηκαν όλες οι υφιστάμενες δυνατότητες. Το 1997 ο τότε στρατηγός της Λέσβου «έθεσε τις στρατιωτικές δυνάμεις του νησιού υπό την προστασία του Αρχαγγέλου, εναποθέτοντας συμβολικά το έμβλημα της μεραρχίας στην εικόνα του Ταξιάρχη» (Αλεξιάκης 2006: 293). Λίγο αργότερα, δημιουργήθηκε το στρατόπεδο ακριβώς απέναντι από το ναό. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε η τοποθέτηση σε περίοπτη θέση του μαχητικού αεροπλάνου το οποίο αναφέρθηκε πιο πάνω, με όλες τις φήμες που το συνοδεύουν. Σήμερα, οι επισκέπτες του ναού εντυπωσιάζονται από τα τάματα με αναφορές στην ιδιότητα του αγίου ως αρχιστράτηγου και προστάτη της αεροπορίας. Οι προθήκες που κοσμούν το τέμπλο του ναού είναι πλέον γεμάτες όχι με κοσμήματα όπως παλιότερα αλλά με σπαθιά, ασπίδες και στολές, τάματα στρατιωτικών όλων των σωμάτων. Επίσης ανάμεσα στους εθελοντές που βοηθούν στην οργάνωση του προσκυνήματος, βρίσκονται αρκετοί αεροπόροι τόσο συνταξιούχοι όσο και εν ενεργεία.

Το 2009 επίσης, επισκέφθηκε το ναό του Ταξιάρχη ο οικουμενικός πατριάρχης συνοδευόμενος από τον τότε αρχιεπίσκοπο Αθηνών και λίγο αργότερα, το τοπικό κανάλι άρχισε να μεταδίδει τη θεία λειτουργία από το ναό του Ταξιάρχη σε

απευθείας σύνδεση, κάθε Κυριακή. Όλες αυτές οι πρακτικές, αποτέλεσαν και ενδεχομένως συνεχίζουν ως σήμερα να αποτελούν συντονισμένες στρατηγικές οι οποίες αύξησαν τη φήμη του αγίου και καθιέρωσαν το προσκύνημα, ως ένα από τα μεγαλύτερα της Ελλάδας.

5.2 Η αποστασιοποίηση του χωριού

Οι πρακτικές ανάδειξης και προβολής του προσκυνήματος, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, ανέδειξαν και καθιέρωσαν το ναό του Ταξιάρχη σε προσκυνηματικό προορισμό μεγάλης εμβέλειας. Ωστόσο, στις συνεντεύξεις με τους ντόπιους εκφράστηκε μια αποστασιοποίηση και μια αντίθεση στις πρακτικές αυτές, διότι πιστεύουν ότι έχουν ως στόχο το κέρδος. Αρκετοί εκφράζουν την ενόχλησή τους. *«Τα πάντα τώρα είναι εμπόριο. Όλα γίνονται για διαφήμιση έχει στηθεί μια επιχείρηση με σκοπό το κέρδος».* *«Η εκμετάλλευση του ανθρώπινου πόνου αφήνει χρήμα».* *«Ο άγιος δε θέλει μεγαλεία».* Δεν συμμετέχουν στις όποιες προσπάθειες ενίσχυσης του προσκυνηματικού τόπου, δίχως αυτό να σημαίνει ότι έχει μειωθεί η λατρεία τους στον άγιο. Σε αυτήν όμως τη θεωρούμενη από τη πλευρά τους εκμετάλλευση του, δεν θέλουν να έχουν συμμετοχή. Στη συνέχεια του κεφαλαίου θα επιχειρήσω να παρουσιάσω κάποια συγκεκριμένα παραδείγματα τα οποία κατά την άποψή μου αντικατοπτρίζουν τα παραπάνω.

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Μανταμάδος είναι γνωστός για την κεραμική του τέχνη. Στο χωριό διοργανώνονται από τους ντόπιους καλλιτέχνες αρκετές εκδηλώσεις στα πλαίσια των οποίων γίνονται εκθέσεις αγγειοπλαστικής στις οποίες συμμετέχουν κεραμιστές και από άλλα μέρη της Ελλάδας. Αντίστοιχα και οι Μανταμαδιώτες καλλιτέχνες, λαμβάνουν μέρος σε εκθέσεις έξω από το νησί, προκειμένου να κάνουν γνωστή τη δουλειά τους. Επίσης πολύ γνωστά είναι και τα τυροκομικά του προϊόντα. Διαθέτει δε εργαστήρια και καταστήματα πώλησης και των δύο ειδών τα οποία κατά τη διάρκεια του πανηγυριού είναι όλα ανοικτά όπως και τις Κυριακές όλο το χρόνο.

Ωστόσο στο τεράστιο παζάρι που λαμβάνει χώρα κάθε χρόνο κατά τη διάρκεια του προσκυνήματος, οι ντόπιοι καλλιτέχνες και επαγγελματίες δεν προβάλλουν έργα τους. Όπως μου ανέφερε ο Παναγιώτης (55 ετών) «Αυτός που θέλει να αγοράσει πήλινα, θα έρθει στο μαγαζί που έχω την έκθεση να αγοράσει». Και προσθέτει: «Τα κεραμικά δεν μεταφέρονται εύκολα, σπάνε». Η τεράστια αγορά του παζαριού δε φαίνεται να ενδιαφέρει τους επαγγελματίες Μανταμαδιώτες. Αυτό τουλάχιστον δείχνει η απουσία τους από το χώρο αυτό. Συνεχίζουν να διατηρούν τα καταστήματα και τις βιοτεχνίες κεραμικών και τυροκομικών προϊόντων τα οποία διέθεταν μέσα στο χωριό. Ένας μόνο ντόπιος αγγειοπλάστης του οποίου το εργαστήριο είναι εκεί κοντά, διέθετε πάγκο μικροπωλητή. Προφανώς, διαχωρίζουν το οικονομικό πεδίο από το θρησκευτικό. Ίσως, δεν συνάδει με τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις και την ιδιαίτερη σχέση που έχουν με τον «δικό τους» άγιο.

Μία άλλη κατά κάποιο τρόπο άξια λόγου «απουσία», η οποία είναι ενδεικτική της στάσης των ντόπιων, είναι αυτή της έλλειψης τουριστικών καταλυμάτων είτε στον Μανταμάδο είτε στην ευρύτερη κοντινή με το ναό περιοχή. Όπως διαπίστωσα, πολλοί από τους προσκυνητές, διαμένουν σε ξενοδοχεία και ενοικιαζόμενα δωμάτια τα περισσότερα τα οποία κατά τη διάρκεια του προσκυνήματος, εμφανίζουν πληρότητα σε μια ακτίνα απόστασης από τον Μανταμάδο 30-40 χιλιομέτρων.⁴² Επίσης εκτός από το αναψυκτήριο κοντά στο ναό, το οποίο ανήκει στην εκκλησία και το έχει παραχωρήσει σε έναν Μανταμαδιώτη έναντι ενοικίου, δεν υπάρχουν άλλα καταστήματα εστίασης στη περιοχή.

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω μία σημαντική διάσταση του πανηγυριού παλαιότερα, ίσως η πιο σημαντική και ζωντανή, ήταν το γλέντι στο χωριό όλες της ημέρες διάρκειάς του. Το πανηγύρι στο χωριό σε αντίθεση με το ναό και το προσκύνημα, τα οποία έγιναν γνωστά πανελλαδικά και αναπτύχθηκαν, άρχισε να συρρικνώνεται.

---

⁴² Όταν έπειτα από τις άκαρπες αρχικά προσπάθειές μου να φιλοξενηθώ στα κελιά του ναού, αναζήτησα δωμάτιο κοντά στο ναό του Ταξιάρχη ή στον Μανταμάδο. Πληροφορήθηκα ότι υπάρχουν μόνο ενοικιαζόμενα διαμερίσματα τα οποία νοικιάζονται με το μήνα στους στρατιωτικούς του κοντινού στρατοπέδου. Στη προσπάθειά μου να εντοπίσω τους εύπορους Ρομά οι οποίοι σύμφωνα με τις πληροφορίες μου διέμεναν σε ξενοδοχεία στην ευρύτερη περιοχή, πληροφορήθηκα για τη πληρότητα των καταλυμάτων κατά τη διάρκεια εορτασμού του αγίου, αλλά και τη συχνή ενοίκιαση δωματίων από άτομα που προσέρχονται για το προσκύνημα όλες τις εποχές του χρόνου.

Αυτή η «πολιτισμική αποπλαισίωση» συντελέστηκε σταδιακά και οφείλεται σε πολλά επιμέρους αίτια, σύμφωνα πάντα με τα όσα αναφέρουν οι ντόπιοι Μανταμαδιώτες. *«Τώρα έγινε προσκύνημα και δεν ταιριάζει λέει η διασκέδαση. Δεν ανεβαίνει ο κόσμος στο χωριό»* (Μιχάλης, 88 ετών). Αυτή την άποψη την είχαν αρκετοί πληροφορητές χωρίς αυτό να σημαίνει ότι συμφωνούσαν με αυτό. *«Ε, τώρα έχει λίγα καφενεία και κανένας δεν θέλει να φέρει μουσική. Δεν συμφέρει λένε»* (Σταυρίτσα, 72 ετών). *«Τώρα έχει πολλές διασκεδάσεις. Δεν έχει ανάγκη ο κόσμος το πανηγύρι για να χαρεί. Οι νέοι δεν θέλουν να χορεύουν»* (Στρατής, 68 ετών). Όλα όσα υποστηρίζουν οι Μανταμαδιώτες, έχουν διαδραματίσει το ρόλο τους στο να μην υφίσταται πλέον αυτό που αποτελούσε στο παρελθόν τη πιο βασική διάσταση του πανηγυριού. Το γλέντι στα καφενεία.

Τα μέλη των δύο συλλόγων μεταναστών από τον Μανταμάδο, εσωτερικού και εξωτερικού, επιστρέφουν κυρίως τους καλοκαιρινούς μήνες και επιχειρούν να αναβιώσουν παλιά έθιμα του χωριού. Οι ντόπιοι μόνιμοι κάτοικοι του χωριού αν και παίρνουν μέρος σε αυτά, τα θεωρούν «ξενέρωτα», «χωρίς ουσία». Ο Πανόπουλος αναφέρει σχετικά: «[...] οι πολιτισμικές αναβιώσεις σχετίζονται με μια νέα, μετα-παραδοσιακή σχέση με το χρόνο, η οποία διαφοροποιείται σημαντικά ή και ριζικά από τον παραδοσιακό τρόπο σύλληψης κατανομής και χρήσης του χρόνου, που στηριζόταν κυρίως στην εναλλαγή των εποχών, στις παραγωγικές πρακτικές της κάθε κοινωνίας και στις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης της συλλογικής ζωής (2003:207). Όσον αφορά το γλέντι στο χωριό στον εορτασμό του Ταξιάρχη, από τους συλλόγους μεταναστών δεν επιχειρήθηκε καμία αναβίωση. Τα μέλη των συλλόγων αυτών, παρότι αναπολούν τα γλέντια στα καφενεία όπως και οι περισσότεροι μόνιμοι κάτοικοι χωριού, φαίνεται να έχουν αποδεχτεί τον πλήρη διαχωρισμό του *ιερού* από το *κοσμικό*. *«Τώρα που έγινε προσκύνημα δεν ταιριάζουν οι μουσικές και τα γλέντια, άλλωστε δεν υπάρχουν πλέον λεφτά γι' αυτού του είδους τη διασκέδαση»*.

Συμπεράσματα, επίλογος

Συνοψίζοντας όσα αναπτύχθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια και ξεκινώντας από την αρχική υπόθεση εργασίας που αφορούσε τη συμμετοχή των Ρομά στο πανηγύρι του Ταξιάρχη, από την έρευνα που διεξάχθηκε κατά τη διάρκεια του πανηγυριού, διαπιστώθηκε και καταγράφηκε η όντως μεγάλη συμμετοχή και δράση τους σε όλες τις εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα σε αυτό. Από την προσέλευση με τα πόδια όπως ορίζει το τοπικό έθιμο, έως την τελετουργία της ταυροθυσίας, τη συμμετοχή στα τάματα και τη δημοπρασία. Οπτικά, η παρουσία τους στο χώρο δεσπόζει, είναι πολυάριθμη και έντονη, αποσπά τη προσοχή. Η συμβολή τους όμως, όσον αφορά το πολιτισμικό μετασχηματισμό του πανηγυριού περιορίζεται εκεί.

Από την εκκλησιαστική αρχή, τους υπεύθυνους και τους εθελοντές, προσλαμβάνονται ως παρείσακτοι και ενοχλητικοί. Καταβάλλονται προσπάθειες να αναχαιτίσουν την «εισβολή» αποκλείοντας τους το δικαίωμα παραμονής στα κελιά του ναού, ακόμα και όταν αυτά είναι άδεια. Περιορίζονται στον αύλιο και εξωτερικό χώρο του ναού, με αυστηρές συστάσεις, οριοθετήσεις και νουθεσίες. Η πίστη τους στον άγιο δεν αμφισβητείται, όπως και η προσφορά τους σε τάματα. Υποβαθμίζεται όμως, ίσως επειδή οι Ρομά, δεν ταιριάζουν με τις θρησκευτικές και εκκλησιαστικές αντιλήψεις και τα πρότυπα πιστών, που επιβάλλουν οι στρατηγικές καταξίωσης και προβολής του προσκυνήματος (Βλ, σχετικά: Λυδάκη 1997).

Όπως ίσως έχει φανεί από την ως τώρα ανάλυση, ο όρος «πανηγύρι» φαντάζει κάπως παρωχημένος και «φτωχός» για να περιγράψει το εύρος ενός μεγάλου πλέον προσκυνήματος, όπως αυτό του Ταξιάρχη στο Μανταμάδο. Το συγκεκριμένο πανηγύρι, εξελίχθηκε σε προσκύνημα, βάσει συντεταγμένων οργανωτικών πρακτικών και στρατηγικών, χάρη στις οποίες, όπως διαπιστώνεται από την ως τώρα ανάλυση, αυξήθηκαν οι προκυνηματικές ροές και η φήμη του αγίου όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και έξω από αυτήν. Αυτό σήμαινε την περαιτέρω «ιεροποίηση» τόσο του προσκυνηματικού τόπου, όσο και του προσκυνήματος ως ανθρώπινη δραστηριότητα. Ο ναός του Ταξιάρχη ο οποίος βρίσκεται σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από το χωριό και κλεισμένος «εντός των τειχών του», όπως αναφέρθηκε στο σχετικό κεφάλαιο, αποτελεί πλέον, το επίκεντρο του

προσκυνήματος. Η όποια *αποϊεροποίηση* της πορείας του προσκυνητή» (Dubisch 2000: 106) όσον αφορά τις ημέρες εορτασμού του αγίου, εξαντλείται στον εξωτερικό χώρο του ναού, στο αναψυκτήριο και στους πάγκους των μικροπωλητών. Οι τελευταίοι, στα πλαίσια του διαχωρισμού «ιερού» από το «κοσμικό» και της ενδυνάμωσης του πρώτου μεταφέρθηκαν έξω από τον περικλειστο πλέον, άγιο τόπο. Για την πολιτισμική διαχείριση της τελετουργίας του προσκυνήματος, υπεύθυνη είναι η εκκλησιαστική αρχή η οποία έχει και το γενικό πρόσταγμα σε όλες τις πρακτικές επιτέλεσης.

Ο Μανταμάδος έχοντας ως τόπος, απωλέσει τη βασική επιτελεστική του δραστηριότητα που ήταν τα γλέντια με τις μουσικές στα καφενεία, έχει χάσει ουσιαστικά έναν από τους πιο σημαντικούς ρόλους που διαδραμάτιζε στα τεκταινόμενα του πανηγυριού. Αυτή η «πολιτισμική αποπλαισίωση» θα ήταν άδικο να ειπωθεί ότι οφείλεται αποκλειστικά στην περαιτέρω ιεροποίηση του προσκυνήματος και στο διαχωρισμό «ιερού» από το «κοσμικό». Εξίσου σημαντικές αιτίες αποτελούν οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές που έλαβαν χώρα αυτή τη χρονική διάρκεια.

Όπως αναφέρθηκε στο σχετικό κεφάλαιο ο Μανταμάδος υπέστη μια μεγάλη οικονομική και πληθυσμιακή συρρίκνωση τόσο με την εξωτερική μετανάστευση όσο και με την εσωτερική, με αποτέλεσμα να απωλέσει ένα μεγάλο μέρος του δυναμικού του το πιο ενεργητικό, που ήταν οι νέοι άνθρωποι. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τον κοινωνικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό της τοπικής κοινωνίας όπως συνέβη στον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο. (Βλ. σχετικά: Κάβουρας 1992, Παπαταξιάρχης 1995, Cowan 1998). Αρκετά από τα παραδοσιακά έθιμα υποβαθμίστηκαν ή εγκαταλείφθηκαν, παρά τις συντονισμένες προσπάθειες των συλλόγων της διασποράς οι οποίοι καταβάλουν προσπάθειες για την αναβίωσή τους.

Ακόμα, ο εκσυγχρονισμός της κοινωνίας και η νεωτερικότητα, συνέβαλλαν με πολλούς τρόπους στην αποξένωση της παραδοσιακής κουλτούρας. Για παράδειγμα, τα περισσότερα παραδοσιακά καφενεία, είτε έκλεισαν είτε μετέτρεψαν την επαγγελματική τους χρήση, με άλλη συναφή, αλλά πιο σύγχρονη. Σήμερα, ο Μανταμάδος διαθέτει, καφέ-μπαρ, σουβλατζίδικα, πιτσαρία, fast-food, κ.α. Επίσης όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η μετακίνηση των προσκυνητών διευκολύνθηκε με την

αύξηση των μέσων μεταφοράς, οπότε εξέλειψε και ο λόγος για τον οποίο φιλοξενούνταν τόσο πολλοί άνθρωποι στα σπίτια του χωριού.

Με τα παραπάνω δεν ισχυρίζομαι ότι δεν υπάρχουν επισκέπτες-προσκυνητές στον Μανταμάδο οι οποίοι κάθονται στις καφετέριες να πουν το καφέ τους ή να ψωνίσουν τοπικά προϊόντα. Υπάρχουν αρκετοί όπως υπάρχουν και πολλοί ντόπιοι της διασποράς, οι οποίοι επιστρέφουν στο χωριό για τη γιορτή του Ταξιάρχη. Αυτό που προσπαθώ να επισημάνω είναι ότι πλέον, αν ο ναός του Ταξιάρχη είναι το κέντρο του προσκυνήματος, το χωριό σήμερα αποτελεί μόνο μία μικρή του περιφέρεια.

Οι Μανταμαδιώτες συμμετέχουν στο προσκύνημα και παρακολουθούν τις θρησκευτικές και τελετουργικές επιτελέσεις, όπως και οι χιλιάδες άλλοι προσκυνητές. Όμως, αντιστέκονται απέναντι στην όποια δυνατότητα αύξησης του εισοδήματός τους η οποία έχει σχέση με τον άγιο. Αρνούνται να μετακινηθούν από το χωριό όπου διατηρούν τα καταστήματα και τις εκθέσεις τους, προκειμένου να επωφεληθούν από τις μεγάλες ροές των προσκυνητών και τη μεγάλη αγορά στον χώρο του προσκυνήματος. Δεν διαπραγματεύονται τη σχέση τους με τον άγιο, και απαξιώνουν τις πρακτικές προβολής του και τη συνακόλουθη εμπορευματοποίηση του, επιλέγοντας την περιφέρεια από το κέντρο. Αναπολούν το πανηγύρι με τα γλέντια *«έτσι όπως γινόταν παλιά»*, όμως έχουν αποδεχτεί τον πολιτισμικό του μετασχηματισμό σε προσκύνημα. *«Τώρα τέλειωσαν αυτά»*.

Εν κατακλείδι, όπως είναι γνωστό, οι ανθρωπολογικές εθνογραφικές μελέτες δεν προβαίνουν σε αξιολογικές κρίσεις και συμπεράσματα. Σε αυτό πλαίσιο, η ανάλυση που προηγήθηκε αποτελεί μια ανθρωπολογική προσέγγιση ενός συγκεκριμένου πανηγυριού, προκειμένου να ερευνησει διαχρονικά την εξέλιξή του και να αναδείξει κάποια στοιχεία του. Όπως αυτά της ενίσχυσης και καθιέρωσης του ως προσκυνηματικού τόπου. Σε κάθε περίπτωση, η επιλογή των στοιχείων και η ερμηνεία τους αντανακλούν τα προσωπικά ενδιαφέροντα του εκάστοτε ερευνητή.

Βιβλιογραφία

- Αλεξάκης, Ε., 2001, *Ταυτότητες και ετερότητες: Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα – Βαλκάνια*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Bilu, Y., 1988, The Inner Limits of Communitas: A Covert Dimension of Pilgrimage Experience. *Ethos*, 16 (3): 302-325.
- Δήσσοι, Ε., 1992, *Το ιστορικό και τα θαύματα του Ταξιάρχη Μανταμάδου*. Τόμος Α & Β.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ., 1993, *Ανθρωπολογία οίκοι: Για μια κριτική της «Γηγενούς Ανθρωπολογίας»* Διαβάζω, 323: 44-50.
- Caraveli, A., 1985, *The symbolic village: Community born in performance*. *The Journal of American Folklore* 98 (389): 259 – 286.
- Coleman, S., & Elsner, J., 2003 *Pilgrim Voices: Authoring Christian Pilgrimage*. In Coleman, S & Elsner, J (eds.) *Pilgrim Voices: Narrative and Authorship in Christian Pilgrimage*, New York & Oxford: Berghahn Books, pp. 1- 16.
- Cowan, J., 1998, *Η πολιτική του σώματος: Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*, μετ. Κώστας Κουρεμένος Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Πρώτη αγγλική έκδοση 1990.
- Dubisch, J., 1998, *Ιδιώματα του ανήκειν: Πολυγλωσσικές (συν)αρθρώσεις της τοπικής ταυτότητας σε μια ελληνική κωμόπολη της Μακεδονίας*. Στο. Δ, Γκέφου-Μαδιανού (επιμ), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Dubisch, J., 2000, *Το Θρησκευτικό Προσκύνημα στην Ελλάδα: Μια εθνογραφική προσέγγιση*, μετ. Διονα Μούστρη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια . Πρώτη αγγλική έκδοση 1995.
- Dubisch, J., 2004, *Σε διαφορετικό τόπο: ο ανθρωπολόγος ως προσκυνητής*. Στο. Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα, μετ. Ορέστης Λιντερμάγιερ. Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας.

- Eriksen, T. H., 2007, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα. Μια εισαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία*, μετ. Αθανάσιος Κατσικερός, Αθήνα: Κριτική.
- Ιωαννίδης, Χ., 1997, *Το πανηγύρι του Αγίου Χαραλάμπους στην Αγία Παρασκευή Λέσβου: το κουλμπάνι ως τελετουργική συγκρότηση της κοινοτικής ταυτότητας*. Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Κάβουρας, Π., 1992, *Ο χορός στην Όλυμπο Καρπάθου: Πολιτισμική αλλαγή και πολιτικές αντιπαραθέσεις*. Εθνογραφικά 8: 47 – 70.
- Kenna, M., 1985, *Icons in Theory and Practice: An Orthodox Christian Example*. *History of Religion* 24 (4): 345-368.
- Λεβίδη - Ρόμπου, Μ., 2016, *Επιτηρούμενες ζωές: Μουσική, χορός και διαμόρφωση της υποκειμενικότητας στη Μακεδονία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Λιεζουά, Ζ. Π., 1999, *Ρομά, Τσιγγάνοι, Ταξιδευτές – Οι τσιγγάνοι της Ευρώπης*, μετ. Αθηνά Σιπητάνου. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Geertz, C., 2003, *Η Ερμηνεία των πολιτισμών*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Πρώτη αγγλική έκδοση 1973.
- Hirschon, R. B., 2004 *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
- Μαραντζίδης, Α., 1997, *Οι μικρές Μόσχες, Πολιτική και εκλογική ανάλυση της παρουσίας του κομμουνισμού στον Ελλαδικό αγροτικό χώρο*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Μπακαλάκη, Α., 2015 *Κάτι περισσότερο και κάτι λιγότερο από «ένα νησάκι δίπλα στη Σαντορίνη»*. Στο Κλαίρη Παλυβού & Ίρις Τζαχίλη, (επιμ.), *Θηρασία Ι: Μια διαχρονική διαδρομή*. Αθήνα: Εκδόσεις Ρωμυλίας.
- Neville, G. K., 1979, *Community Form and Ceremonial Life in Three Regions of Scotland*, *American Ethnologist*, 6 (1): 93-109
- Okely J. Callaway H., 1992, *Anthropology and autobiography*. London, New York: Routledge.

- Πανόπουλος, Π., 2003 «Άμα ταιριάξει...»: Φύλο, χρόνος και εντοπιότητα σ' ένα χωριό ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο. Αθήνα: Gutenberg.
- Πανόπουλος, Π., 2006, *Επιστρέφοντας στο γενέθλιο τόπο: Η τοπική συλλογή και η πολιτισμική κατασκευή του τόπου*. Στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, (επιμ.), Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπακώστας, Χ., 2013, *Σαχά ισί βαρό νι νάι. Ρόμικες μουσικές και χορευτικές ταυτότητες στη Μακεδονία* Αθήνα: Πεδίο.
- Παπαταξιάρχης, Ε., 1990, ' Διά την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωριού': Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγιακή κοινωνία. Στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παπαταξιάρχης, Ε., 2006^α, Εισαγωγή: Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα. Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στην Ελλάδα. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παραδέλλης, Θ., 2000, Εισαγωγή: Ένας διαφορετικός εθνογραφικός τόπος. Στο. Θ. Παραδέλλης, Επιστημονική θεώρηση. Το θρησκευτικό προσκύνημα στην Ελλάδα: Μια επιστημονική θεώρηση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Πρώτη αγγλική έκδοση 1995.
- Παραδέλλης, Θ., 1999, *Ανθρωπολογία της Μνήμης*. Στο Ρ. Μπενβενίστε και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης, Ιστορικές και Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Portelli, S., 1998, *What make oral history different?*, in R. Perks and A. Thompson (eds.), *The oral History Reader*, London, Routledge, σ. 63 -74.
- Rabinow, P., 1978, *Reflections on Fieldwork in Morocco*. Berkley: University of California Press.
- Stewart, Ch., (1997 "Fieldsin Dreams: anxiety, experience, and the limits of social construction in Modern Creek dreams narratives" στο *American Ethnologists* 24 (4):877 – 894.

Turner, V., 1974, *Drama, Fields and Metaphors*. Ithaca: Cornell University Press.

Turner, V., & Turner, E., 1978, *Image and Pilgrimage in Christian Culture. Anthropological Perspectives*, New York: Columbia University Press.

Thompson, P., 2008, *Φωνές από το παρελθόν: Προφορική Ιστορία*. Μετ. Ρίκη, Βαν Μπουσχότεν, Νίκος Ποταμιάνος. Κ. Μπάδα, Ρ. Β. Μπουσχότεν (επιμ.) Κ. Μπάδα, Ρ. Β. Μπουσχότεν (εισ.). Αθήνα: Πλέθρον. 1978???

Πηγές στο διαδίκτυο

<http://www.mantamados.gr>

<http://www.lesvosgreece.gr>

<http://www.madamadiotes.files.wordpress.com>

www.Taxiarhismantamadou.gr

www.LesvosPost.com

www.emprosnet.gr

www.sansimera.gr

www.patirstavros.gr

<https://www.youtube.com>

<https://www.impantokratoros.gr>

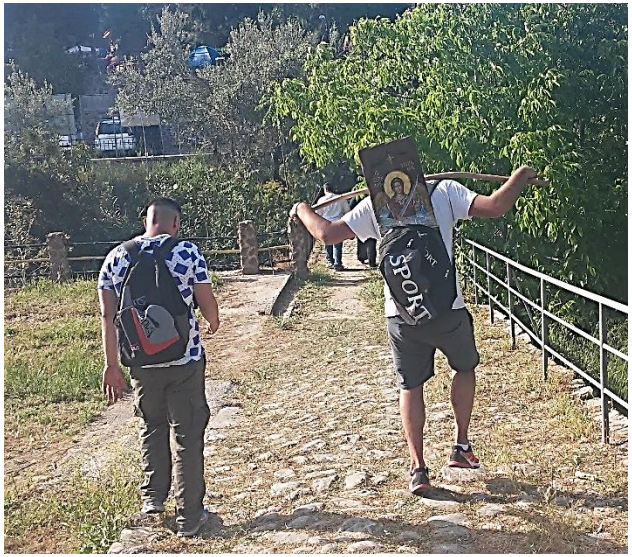
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - Φωτογραφίες

Η εκκλησία του Ταξιάρχη, η μεγάλη εικόνα στην είσοδο, η ανάγλυφη εικόνα μέσα στην εκκλησία, η πίσω αυλή και η γύρω περιοχή.

Περιπατητές, προσκηνυτές.

Η σφαγή του ταύρου, το μαγείρεμα και η Παρασκευή του «κισκέτς».

Δημοπρασία των ζώων.

